

**MATERIAŁY
XVII MIĘDZYNARODOWEJ NAUKOWI-
PRAKTYCZNEJ KONFERENCJI**

**NAUKOWA PRZESTRZEŃ EUROPY -
2022**

07 - 15 kwietnia 2022 roku

Volume 2

Przemysł
Nauka i studia
2022

Adres wydawcy i redakcji:

37-700 Przemyśl ,
ul. Łukasieńskiego 7

Materiały XVII Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji ,
«Naukowa przestrzeń Europy - 2022» , Volume 2 Przemyśl: Nauka i studia -
112 s.

Zespół redakcyjny:

dr hab. Jerzy Ciborowski (redaktor prowadzący),

mgr inż. Dorota

Michałowska, mgr inż. Elżbieta Zawadzki,

Andrzej Smoluk, Mieczysław

Luty, mgr inż. Andrzej Leśniak,

Katarzyna Szuszkiewicz.

**Materiały XVII Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji ,
«Naukowa przestrzeń Europy - 2022» , 07 - 15 kwietnia 2022 roku po
sekcjach:**

e-mail: praha@rusnauka.com

Cena 54,90 zł (w tym VAT 23%)

ISSN 1561-6916

© Kolektyw autorów , 2022

© Nauka i studia, 2022

EKONOMICZNE NAUKI

Ekologiczne i meteorologiczne problemy dużych miast i przemysłowych stref

Tkachenko Serhii Anatoliiovych

Doctor of Economic Sciences, Professor, Academician of the Academy of Economic Sciences of Ukraine, Rector of the International Technological University «Mykolayiv Polytechnics», Mykolayiv, Mykolaiv region, Ukraine

Potyshniak Olena Mykolaivna

Doctor of Economic Sciences, Professor, Professor of the Department of Organization of Production, Business and Management, State Biotechnology University, Kharkov, Kharkov region, Ukraine

Poliakova Yevheniia

Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Vice-rector for scientific-pedagogical work (educational process) of the International Technological University «Mykolayiv Polytechnics», Mykolayiv, Mykolaiv region, Ukraine

FEATURES OF TRANSPORT CONTROL SYSTEMS OF ENGINEERING PLANTS

Machine-building plants are one of the most difficult objects to manage. The abundance and variety of products at different stages of production, the need to manufacture each of the many thousands of parts at the right time and deliver it to the right «point» that completes the technological route, give rise to complex multivariate tasks of operational planning. At the same time, the level of organization and automation of transport management in engineering is lower than in other industries.

Machine-building plants are very diverse in terms of the types of products produced, the composition of workshops, the volume of production and technology. This causes a difference in the structure and functions of the plant as a whole and, in particular, its transport subsystems.

Consider the construction of transport subsystems on the example of large machine-building plants with individual and mass-flow production, bearing in mind that the remaining options are special cases of the scheme under consideration.

The specifics of the transport control of machine-building plants in comparison with other industries are determined by the characteristics of the main production.

At machine-building plants, external transportation is carried out by rail, and internships – by road and conveyor or road and rail. Floor electric transport is used for intra-shop transportation, and at small plants – for inter-shop transportation.

Features of the work of transport engineering plants determine the specifics of building transport subsystems. The transport of an engineering plant combines several autonomous subsystems corresponding to different types of transport.

The main subsystems are rail and road transport. A subsystem for managing electric cars can be created at the plant. The study of the general structure of the plant shows that it is expedient to include the control of conveyor systems in the functions of the control system for workshops and production, since the rhythm of these systems is completely determined by the rhythm of the work of technological units.

Differences in the technological processes of factories, in the volume and nature of transportation performed by different modes of transport, lead to differences in the functions of the transport subsystem and in the degree of their automation.

In the subsystem of railway transport, the main differences boil down to the following: at factories with a mass flow type of production, the role of railway transport in intra-factory transportation is less significant than at heavy engineering plants with an individual type of production. This is due to the increased use of other modes of transport. At new plants, interhull transportation is envisaged without the participation of railway transport. In this regard, at factories with a mass-flow nature of production, the functions of managing transportation in the cars of the factory fleet are not assigned to the automated part of the system, while in the conditions of individual production, an information system is required to control the cars of the factory fleet, and it may be appropriate to include it in the first turn.

The systems for monitoring the fleet of cars of different plants do not differ, the systems are simpler at new plants, and car flows are paid off on the periphery.

When developing a control system for railway transport for plants with an individual nature of production, it is advisable to introduce contact schedules of transportation and control systems for their implementation. In mass-flow production, such a system is optional.

In the road transport subsystem, the differences are as follows. At factories with a mass production flow, it is advisable to route transportation and operate vehicles on schedule. The development and operational adjustment of such schedules, the

implementation of the necessary economic prerequisites for their implementation are part of the work to create a motor transport management system.

At factories with an individual nature of production, the possibilities for the operation of vehicles on schedule are much lower, but here the role of scheduling the management of vehicles is great, with the allocation of dispatch circles equipped with special technical means for the operational management of transportation.

At new plants, the main type of rolling stock used in inter-hull and inter-shop transportation is heavy-duty road trains. Under these conditions, the functions are modified, since the task of arranging swap bodies and trailers and the task of planning the movement of tractors are solved separately. In the conditions of new plants, inter-hull and intra-shop transportation is clearly separated. In factories of old construction, where vehicles often enter the workshops, the functions are wider.

One of the important issues, the solution of which should be preceded by the development of the transport subsystems of the plant, is the improvement of the structure of management of transport, storage and handling operations.

At present, at many machine-building plants, the management of this complex of works is dispersed over many departments and is essentially not coordinated. Rail and road transport are often run by different deputy directors. In addition to the employees of transport, warehouse, marketing and supply departments, the issues of organizing the work of transport are handled by shift supervisors, the chief dispatcher and shift dispatchers of the plant.

As the results of timing show, the shift supervisor of the plant deals with the organization of the work of road transport 8 % of the working time, and rail transport – 9 %; the volume of information related to the operation of road and rail transport is, respectively, 14 and 21 % of the total volume of information processed by it. The dispatcher devotes about half of the working day to transport issues, and the share of «transport» information is 86 % of the total volume of messages processed by him, including 67 % for road transport and 19 % for rail transport.

The transition requires unified management of transport and storage facilities.

Залесский Борис Леонидович

Белорусский государственный университет

ВИТЕБСКАЯ ОБЛАСТЬ: УЗБЕКСКИЙ ВЕКТОР ПАРТНЕРСКИХ СВЯЗЕЙ

Интенсификация партнерских белорусско-узбекских региональных связей становится в современных условиях одним из важнейших направлений развития сотрудничества двух стран. Значительной активизации этого взаимодействия способствовал состоявшийся в июле 2019 года в Минске I Форум регионов Беларуси и Узбекистана, открывший новые возможности партнерства в таких областях, как промышленная кооперация, агропромышленный комплекс, пищевая промышленность, и собравший только с узбекской стороны «более двухсот представителей таких регионов, как Андижанская, Бухарская, Джизакская, Наманганская, Самаркандская, Хорезмская, Ферганская и Ташкентская области» [1, с. 37].

С белорусской стороны одним из активных участников данного форума стала **Витебская** область, положительная динамика торгово-экономического сотрудничества которой с узбекскими партнерами наблюдалась уже на протяжении нескольких последних лет. Достаточно сказать, что в 2019 году Узбекистан вошел в перечень ключевых партнеров Витебщины среди стран Содружества Независимых Государств. Тогда внешнеторговый оборот между сторонами увеличился более чем на четверть и превысил девять миллионов долларов. При этом экспортные поставки из белорусского региона «увеличились в полтора раза – до 6,7 миллиона долларов. Экспорт продовольственной продукции составил 0,9 миллиона долларов, или 13,4% в общем его объеме. <...> Сыры и молочная продукция Поставского молочного завода, Верхнедвинского маслосырзавода, Полоцкого молочного комбината, а также мясные изделия Витебского мясокомбината уже знакомы узбекским потребителям и пользуются у них хорошим спросом» [2]. Кроме того, успешно поставлялись тогда на узбекский рынок из Витебской области детское питание, вакцины для борьбы с заболеваниями домашних животных в широком ассортименте, фармацевтические препараты.

В 2021 году объем взаимной торговли белорусского региона с данной страной Центральной Азии превысил уже 12,5 миллионов долларов с долей витебского экспорта – без малого 10 миллионов долларов, основу которого опять-таки составили лекарственные средства, мясо крупного рогатого скота, сухие молоко и молочная сыворотка, сливочное масло, сыры, а также полиэтилен, изделия из пластмасс и стекловолокна, волоконно-оптический кабель. Кроме того, на узбекской земле началась деятельность совместного предприятия кожевенно-обувного холдинга “Марко”. На очереди – и другие проекты в сфере производственной кооперации. В частности, с 2020 года Витебская область ведет переговоры по открытию в Узбекистане совместного с ОАО “БелВитунифарм” предприятия, которое на первоначальном этапе будет осуществлять торговлю препаратами с последующим переходом на их выпуск. В декабре 2021 года в Ташкенте было открыто представительство белорусского производителя ветеринарных препаратов. И уже «прорабатываются вопросы финансирования проекта в целях выхода на реализацию лекарственных средств в объеме \$2 млн в год» [3].

В числе других перспективных направлений взаимодействия предприятий области с узбекскими партнерами в марте 2022 года обсуждались поставки фруктово-овощной и мясо-молочной продукции, а также сотрудничество в таких сегментах промышленного сектора, как машиностроение, энергетика, химическая и газовая промышленность. Немаловажную роль при этом должна сыграть активизация партнерских связей Витебщины с целым рядом узбекских регионов и особенно с **Наманганской** областью. Дело в том, что соглашение о сотрудничестве в торгово-экономической, научно-технической и культурной областях Витебская и Наманганская области подписали в июле 2019 года в рамках уже называвшегося выше I Форума регионов Беларуси и Узбекистана. Этот документ должен способствовать наращиванию взаимовыгодных торгово-экономических связей между предприятиями и организациями регионов, оказанию «всесторонней поддержки предпринимательским структурам в заключении взаимоприемлемых контрактов на поставку товаров и услуг. Также идет речь о совместных бизнес-семинарах, выставках и ярмарках с участием представителей предпринимательских и деловых кругов» [4].

Расширить возможные направления торгово-экономического и инвестиционного взаимодействия между белорусским и узбекским регионами призвано также подписанное тогда же соглашение о сотрудничестве между администрациями свободных экономических зон (СЭЗ) “Витебск” и “Косонсой-фарм”, которое не только создает базу для обмена опытом и содействия развитию партнерских связей между резидентами СЭЗ, но и формирует основу для объединения потенциала сторон в проведении совместных мероприятий. Заметим, что “Косонсой-фарм” была в числе семи фармацевтических СЭЗ, созданных в мае 2017 года в шести узбекских регионах. Кроме нее тогда появились «в Каракалпакстане – “Нукус-фарм”, Джизакской области – “Зомин-фарм”, <...> Сырдарьинской – “Сирдарё-фарм”, Сурхандарьинской – “Бойсун-фарм” и Ташкентской области – “Бустонлик-фарм” и “«Паркент-фарм»» [5]. На их территории действуют особые налоговый, таможенный и валютный режимы. Все они специализируется на развитии предприятий фармацевтической области. В этой же сфере заняты и несколько резидентов СЭЗ “Витебск”. Вот почему «привлечение инвестиций в проекты по созданию производств лекарственных средств, изделий медицинского назначения является одним из наиболее перспективных направлений сотрудничества администраций двух СЭЗ» [6]. И есть все основания полагать, что это взаимодействие белорусской и узбекской свободных экономических зон еще более укрепит наметившиеся партнерские связи Витебской и Наманганской областей.

Литература

1. Залесский, Б. Устойчивость как формула роста. Особенности международного сотрудничества с опорой на инновационную составляющую / Б. Залесский. – Palmarium Academic Publishing, 2021. – 156 с.
2. Тихонов, А. Белорусско-узбекский аграрный форум: послесловие / А. Тихонов // [Электронный ресурс]. – 2019. – URL: <https://produkt.by/story/belorusko-uzbekskiy-agrarnyy-forum-posleslovie>
3. Пушнякова, А. Узбекистан может стать для предприятий Витебской области трамплином для поставок в Азию / А. Пушнякова // [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.belta.by/economics/view/uzbekistan-mozhet-stat-dlja-predpriyatij-vitebskoj-oblasti-tramplinom-dlja-postavok-v-aziju-491940-2022/>

4. Наманганская область будет сотрудничать с Витебском [Электронный ресурс]. – 2019. – URL: https://nampravda.uz/ekonomika/namanganskaya_oblast_budet_sotrudnichat_s_vitebskom.html

5. Семь фармацевтических СЭЗ создаются в Узбекистане [Электронный ресурс]. – 2017. – URL: <https://www.gazeta.uz/ru/2017/05/05/pharm/>

6. СЭЗ “Витебск” и узбекская “Косонсой-фарм” будут развивать инвестиционное сотрудничество [Электронный ресурс]. – 2019. – URL: <https://www.belta.by/regions/view/sez-vitebsk-i-uzbekskaja-kosonsoj-farm-budut-razvivat-investitsionnoe-sotrudnichestvo-352766-2019/>

Залесский Борис Леонидович

Белорусский государственный университет

ИНДИЙСКОЕ НАПРАВЛЕНИЕ БЕЛОРУССКИХ РЕГИОНОВ

В апреле 2022 года исполняется 30 лет с момента установления дипломатических отношений между Беларусью и Индией. В Минске развитие сотрудничества с этой страной рассматривают «как один из приоритетов внешней политики Беларуси в Азии. Сегодня Индия – мощное современное государство с развитой экономикой, большим рынком, серьезным научно-промышленным потенциалом» [1]. А уже имеющийся опыт дипломатических отношений как в многостороннем, так и двустороннем форматах показывает, что «Индия относится к числу тех стран-партнеров Беларуси в Азии, масштабное взаимодействие с которыми развивается по всем направлениям сотрудничества» [2, с. 452]. Развивая взаимодействие на принципах равенства, доверия и уважения, стороны в 2019-2021 годах смогли добиться ежегодного объема товарооборота, стабильно превышающего полмиллиарда долларов. Но «как в любых отношениях, есть области, которые развиты не в полной мере. Особенно это касается торгово-экономических отношений» [3]. Вот почему 2022 год в сотрудничестве Беларуси и Индии можно назвать временем определения новых сфер развития. И в этом процессе большую активность сейчас проявляют белорусские регионы.

Так, например, **Гродненская** область планирует значительно усилить сотрудничество с Индией в фармацевтике, сферах высоких технологий и образовании. В этой связи большой потенциал «имеет проект по строительству фармацевтического завода в Скиделе с индийскими капиталом. Предприятие построено. Сейчас <...> важно совместными усилиями вывести его на устойчивую работу, обеспечить расширение номенклатуры выпускаемой продукции, реализовать его экспортный потенциал» [4]. Что касается

взаимодействия в области образования, то только в Гродненском государственном медицинском университете в текущем учебном году обучается 150 индийских граждан. Есть они и в Гродненском государственном университете имени Янки Купалы. И их количество, судя по всему, будет там продолжать увеличиваться. Не останутся без внимания уже в ближайшей перспективе и новые совместные проекты в сферах фармацевтики, химической отрасли, производства сельскохозяйственных машин и продуктов питания, в том числе молочной продукции.

В **Гомельской** области основными точками роста в сотрудничестве с Индией должны стать инновационные технологии, IT-сфера и медицина. Опыт показывает, что взаимодействие белорусского юго-восточного региона с индийскими партнерами в последние годы идет, что называется, по нарастающей. «С 2018 года темп роста товарооборота вырос более чем вдвое. В 2021 году этот показатель составил 508,4%. В Индии востребована такая продукция промсектора Гомельской области, как целлюлоза, лесоматериалы, аппаратура для управления электрическим током, изделия из камня» [5]. В 2022 году стороны поставили в практическую плоскость вопрос возобновления производства гомельских комбайнов для индийского сельского хозяйства. Отдельная тема – партнерство в образовательной сфере, которое уже имеет свою историю. Дело в том, что первый индийский выпускник окончил Гомельский государственный медицинский университет (ГГМУ) еще в 2005 году. С той поры диплом этого вуза получили всего 178 представителей Индии. В 2022 году к ним добавится еще 51 выпускник. Всего же в ГГМУ сейчас занимается 290 студентов из этой страны Южной Азии. А в ближайших планах – более активное подключение к данному сотрудничеству Гомельского государственного университета имени Франциска Скорины.

Планирует в ближайшее время расширить сферы взаимодействия с Индией и **Могилевская** область. В числе перспективных направлений здесь – сельское хозяйство, образование, текстильная промышленность и инновационные

технологии. В 2021 году товарооборот между сторонами составил почти шесть миллионов долларов. Основу поставок из белорусского региона составили технический углерод, газетная бумага и лесоматериалы, а из Индии – комплексные синтетические нити, лекарственные средства, детали обуви, части к двигателям внутреннего сгорания. И есть все основания полагать, что этот перечень взаимных поставок будет только расширяться. В частности, успешно сотрудничает с индийским рынком ЧНПП “Технолит”, которое специализируется на выпуске комплектующих и запасных частей к различной технике. Оно получает из Индии «заготовки, которые здесь обрабатываются на высокоточном оборудовании и после этого отправляются в другие страны. Экспорт налажен более чем в 30 стран <...>. Кроме того, уже начались обсуждения поставок готовой продукции “Технолита” на индийский рынок» [6]. Еще один интересный пример сотрудничества в области инновационных технологий – работающее в Могилеве с индийским капиталом ООО “Энерджитехгрин”, зарегистрированное в августе 2021 года. «Основное направление деятельности – экологически безопасные инновации. Здесь занимаются восстановлением (регенерацией) всех типов аккумуляторных батарей, использующихся в автомобильном, железнодорожном и речном транспорте, спецтехнике, в промышленности и связи, ветряках и солнечных батареях» [7]. Существенно активизирует сотрудничество с индийской стороной и СЭЗ “Могилев”, которая в марте 2022 года на Всемирной выставке “ЭКСПО-2020” в Дубае подписала соглашения сразу с двумя компаниями из этой страны о реализации инвестиционных проектов на базе СЭЗ. Все эти факты свидетельствуют о том, что индийское направление сотрудничества становится все более востребованным для белорусских регионов. И там для них открываются значительные перспективы внешнеэкономической деятельности.

Литература

1. Андрейченко: отношения Беларуси и Индии развиваются на принципах равенства, доверия и уважения [Электронный ресурс]. – 2022. – URL:

<https://www.belta.by/politics/view/andrejchenko-otnoshenija-belarusi-i-indii-razvivajutsja-na-printsipah-ravenstva-doverija-i-uvazhenija-479047-2022/>

2. Залесский, Б. Международные отношения и медиа. Взгляд из Беларуси / Б. Залесский. – Palmarium Academic Publishing, 2014. – 675 с.

3. Кочанова: Индия для Беларуси давний друг и надежный партнер в Азии [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.belta.by/politics/view/kochanova-indija-dlja-belarusi-davnij-drug-i-nadezhnyj-partner-v-azii-482540-2022/>

4. Фармацевтика, IT-сфера и образование: Гродненская область наращивает сотрудничество с Индией [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.belta.by/regions/view/farmatsevtika-it-sfera-i-obrazovanie-grodnenskaja-oblast-naraschivaet-sotrudnichestvo-s-indiej-485022-2022/>

5. Инновационные технологии, IT и медицина: Индия и Гомельская область готовы развивать новые сферы [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.belta.by/regions/view/innovatsionnye-tehnologii-it-i-medsina-indija-i-gomelskaja-oblast-gotovy-razvivat-novye-sfery-492016-2022>

6. Страхар: могилевский “Технолит” в непростых условиях показывает свою эффективность [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.belta.by/regions/view/strahar-mogilevskij-tehnolit-v-neprostyh-uslovijah-pokazyvaet-svoju-effektivnost-493160-2022>

7. Сельское хозяйство, текстильная промышленность: посол Индии о необходимости расширения сотрудничества [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.belta.by/amp/regions/view/selskoe-hozjajstvo-tekstilnaja-promyshlennost-posol-indii-o-neobhodimosti-rasshirenija-sotrudnichestva-492918-2022>

Regionalna gospodarka

Э.Ғ.Қ., А.Е. Муханова,
Қорқыт ата атындағы Қызылорда университет,
Қазақстан. Қызылорда
Магистрант Ә.Е. Жақыпов
Болашақ университеті
Қазақстан. Қызылорда

ХАЛЫҚТЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҚОРҒАУ ЖҮЙЕСІН ЖЕТІЛДІРУ

Мемлекеттің түрлі себептермен қиындықтарға тап болған, әлеуметтік аз қамтамасыз етілген азаматтарды қолдауы бірнеше факторлар тұрғысынан маңызды. Алдымен, түрлі себептердің салдарынан әлеуметтік қиындыққа тап болған азаматтардың өмір сүру сапасының жақсаруына ықпал етеді. Екіншіден, мемлекеттегі әлеуметтік теңсіздікті азайту және қауіпсіз қауіпсіз қоғам құру тұрғысынан өзекті. Үшіншіден, азаматтардың мүмкіндіктерін теңестіруге және адам ресурсын дамытуға көмектеседі. Осыған байланысты әлемдегі кез келген мемлекет белгілі бір деңгейде әлеуметтік қорғау механизмдерін іске асырады[1].

Әлеуметтік қорғау - бұл өмірлік қажетті игіліктерге қол жеткізудің белгілі бір деңгейін және мән-жайларға байланысты (Кәрілік, денсаулық жағдайы, асыраушысынан немесе жұмысынан айрылуы және өзге де заңды негіздер) экономикалық белсенді бола алмайтын және лайықты ақы төленетін еңбекке қатысу арқылы өзін табыспен қамтамасыз ете алмайтын азаматтардың әлауқатының белгілі бір деңгейін қамтамасыз етуге арналған жүйе.

Халықты әлеуметтік қорғау Қазақстанда жүргізілетін әлеуметтік саясаттың маңызды құрамдас бөліктерінің бірі болып табылады. Тәуелсіздік алған жылдары біз мемлекеттің халықты әлеуметтік қорғауды ұйымдастыруға қатысуының әртүрлі дәрежесін байқадық.

Әлеуметтік саясатты басым проблемаларды шешуге, әлеуметтік мақсаттарға бөлінетін ресурстарды тиімді пайдалану тетіктерін әзірлеуге, мемлекеттің міндеттемелерін оларды қаржыландырудың нақты мүмкіндіктерімен келісуге бағыттау қажет. Бұл міндеттерді мемлекеттік

стандарттар, өзін-өзі қаржыландыруды және сақтандыру қағидаттарын дамыту, әлеуметтік саланың қаржылық базасын нығайту негізінде шешу қажет.

Әлеуметтік қорғау дегеніміз не, көбінесе бұл тұжырымдама әртүрлі жағдайларға байланысты оны өз бетінше жасай алмайтын адамдардың кірістерін қолайлы деңгейде ұстауды білдіреді[2].

Негізінен мұқтаж топтарға науқастар, мүгедектер, жетімдер, жұмыссыздар, қарттар, көп балалы отбасылар мен аналар жатады.

Халықты әлеуметтік қолдау:

- азаматтардың денсаулығы мен өмір салтын жақсартуға;
- адамдардың материалдық және рухани қажеттіліктерін қанағаттандыруға;
- материалдық қауіпсіздікті, халықтың өмір сүру деңгейін арттыруға;
- ауқатты және қолдауды қажет ететін адамдар арасындағы әлеуметтік қарама-қайшылықтарды теңестіруге ықпал етуі керек.

Халықты әлеуметтік қорғау - осы уақытқа дейінгі қалыптасқан түсініктерге қарағанда неғұрлым кең мазмұнды қамтиды. Егер күрделі экономикалық дағдарыс кезінде әлеуметтік қорғауға тиісті болса, қазіргі өркениетті заманда бұл түсінік мемлекеттің жалпы әлеуметтік саясатын және оның органдарын, сонымен қатар осы саясатты жүзеге асыру бойынша тәжірибелік қызмет толығымен қамты.

Халықты әлеуметтік қорғау қиын өмірлік жағдайдағы еңбекке қабілетті және еңбекке қабілетсіз азаматтардың өмірлік деңгейін қолдау бойынша мемлекеттің және қоғамның мақсатты бағытталған қызметі ретінде орындайды.

Сонымен әлеуметтік қорғау:

тұлғаның қалыптасуымен даму құралы, оның конституциондық құқығы қамтамасыз ету;

-қиын өмір жағдайындағы халықтың жеке категориялары мемлекет пен қоғамның мақсатты қолдауы ретінде анықтауға болады.

Мемлекетпен қоғамның күшімен соңғы жылдары әлеуметтік-экономикалық салада өзгерістер болады. Сондай-ақ, халықты әлеуметтік қорғау мәселелері бойынша заңдық база жасалынды, зейнетақы реформасы өткізілді, білім беру, денсаулық сақтау жүйелері реформаланды.

Халықты әлеуметтік қорғау жүйесін қаржымен қамтамасыз ету тиімділігі әлеуметтік саясаттың басым бағыттары шеңберінде ғылыми негізделген әдіснаманы және нарықтық экономикаға кіріктірілген қаржылық механизмдерді әзірлеуді қажет етеді [3, 25 б.].

Халықты әлеуметтік қорғау жүйесінің тиімділігі бірінші кезекте қаржы ағындарының толықтылығына, үздіксіздігіне, атаулылығына және әлеуметтік қорғау нысандарының сапасына байланысты. Қаржылық механизм объективтік және субъективтік сипатқа ие. Халықты әлеуметтік қорғау жүйесінің қаржы ресурстарын басқарудың механизмін өмір сүру сапасын жоғарылату, кедейлікті төмендету, әлеуметтік тәуекелдердің алдын алу мақсатында пайда болатын қаржылық қатынастарды ұйымдастыру нысандарының, қаржы қорларының қалыптасу мен пайдалану әдістерінің жиынтығы ретінде қарастыруға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. <https://strategy2050.kz/news/khaly-ty-leumettik-or-audy-aza-standy-modeli-/>
2. <http://tikazakhstan.org/kazakhstan-gy-leumettik-or-au-turaly-neni-biluimiz-azhet/>
3. Бихдрикер, А.С. Информационное обеспечение управления сферой социальной защиты населения в регионе / А.С. Бихдрикер, Т.В. Лисицина // Социальная работа: современные проблемы и технологии. — 2020. — № 1. — С. 30-37.

Rozporządzenie stan gospodarki

Убайтжанова Н.М.

магистрант Университета Международного Бизнеса, Казахстан, г. Алматы

Ермекбаева Д.Д.

PhD, доцент Университета Международного Бизнеса, Казахстан, г. Алматы

Спанов М.У.

д.э.н., профессор Университета Международного Бизнеса, Казахстан, г.

Алматы

ОЦЕНКА СОСТОЯНИЯ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ РК В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ

В среднеазиатском регионе люди, испытывающие нехватку продовольствия, в основном скрыты. Так время от времени нехватка продовольствия попадает в заголовки национальных газет. Но за пределами чрезвычайных ситуаций продовольствие гораздо меньше привлекает внимание общественности. Во многом это объясняется тем, что достижение «продовольственной безопасности» означает не только обеспечение производства достаточного количества продовольствия, но и доступ к нему для всех, а проблемы с доступом к продовольствию, особенно для наиболее маргинальных сообществ, в значительной степени скрыты от глаз общественности. Более того, пандемия пришла в то время, когда продовольственная безопасность и наши продовольственные системы в Казахстане уже находятся в напряжении. Конфликты, изменение климата и появление вредителей в трансконтинентальном масштабе предшествовали COVID-19 и уже подрывали продовольственную безопасность во многих контекстах.

Потребление и безопасность продуктов питания всегда имели значительную связь с социальной стабильностью и устойчивым развитием Казахстана. Воздействие пандемии COVID-19 по всему миру, в частности в Казахстане вызвало более серьезные проблемы в структуре потребления продовольствия и ситуации с питанием. Текущее положение с продовольствием в мире усилило продовольственный кризис и привлекло больше внимания исследователей во всем мире к поиску более устойчивых изменений в

продовольственной сфере. Исследования Панчина А.С. об продовольственной безопасности в основном сосредоточены на факторах, влияющих на продовольственную безопасность, включая:

- изменение климата;
- международные цены на продовольствие;
- стабильное производство продовольствия;
- взаимосвязь между урожайностью сельскохозяйственных культур и кормами для скота;
- выбросами парниковых газов от сельского хозяйства;
- изменениями в землепользовании;
- поддержание продовольственной безопасности как со стороны спроса, так и со стороны предложения;
- стратегии устойчивого управления ресурсами;
- аквакультура или конкретный основной продукт питания, такой как пшеница [1].

На национальном уровне продовольственная безопасность обычно оценивается на основе среднего потребления на душу населения по отношению к фактическим потребностям, которые определяются в соответствии с минимальными рекомендуемыми нормами питания. В Казахстане фермеры, которые полагаются на выращивание одной или двух культур, могут подвергаться значительному риску в случае неудачи или падения рыночных цен. В ответ на это многие фермеры разработали сложные интегрированные системы земледелия. В Казахстане, например, некоторые фермеры разработали форму двуединого сельского хозяйства, сочетающего животноводство и производство продуктов питания, что позволяет им пережить суровые зимние месяцы.

Потребление продуктов питания и его изменение в питании играют важную роль в отражении жизненной ситуации в стране или районе. Продовольственная безопасность является одним из приоритетов экономической политики Казахстана. Для ее достижения реализуется программа развития агропромышленного комплекса, которая завершится в 2024 году. На смену ей придет аналогичный пятилетний национальный проект. Необходимо представить индикаторы продовольственной безопасности Казахстана (таблица 1).

Таблица 1. Индикаторы продовольственной безопасности [2]

Индикатор	Фактор
Объем переходящих запасов зерна, остающихся на хранение до уборки следующего урожая	Не менее 25% годового потребления
Производство зерна в расчете на душу населения, тонн.	Не менее 1 тонны
Средняя калорийность суточного рациона питания населения, ккал	Не менее 3116
Доля сельского хозяйства, %	10
Самообеспеченность основными видами продовольствия, %	84

Потребление зерновых культур на душу населения в городах было значительно ниже, чем на национальном уровне и в сельской местности, в то время как потребление овощей на душу населения в городах было немного выше, чем на национальном уровне и в сельской местности. Так потребление молока на душу населения в стране продемонстрировало ту же тенденцию изменения, что и в городских районах: оно снизилось на 13,40% с 2019 года [3]. С 2011 по 2018 год потребление фруктов и мяса на душу населения на национальном уровне и в городских и сельских районах увеличилось, но увеличение потребления фруктов было различным, т.е. с 2011 года на национальном уровне потребление фруктов на душу населения увеличилось на 115%, в городских районах - на 85,61%, а в сельских районах - на 171% [3]. Рост потребления мяса на душу населения на национальном уровне, в городской и сельской местности был значительно меньше, чем фруктов, т.е. 89,17%, 78,81% и 102,42%, соответственно. Потребление сахара на душу населения показало значительное снижение. Потребление рыбы на душу населения на национальном уровне, а также в городской и сельской местности оставалось примерно стабильным на уровне 10,59 кг [3]. Было два изменения в тенденции, в 2011 и 2019 годах, когда его потребление немного снизилось, а затем оставалось стабильным. Следует представить долю импорта отдельных продуктов в рамках формирования продовольственной безопасности.

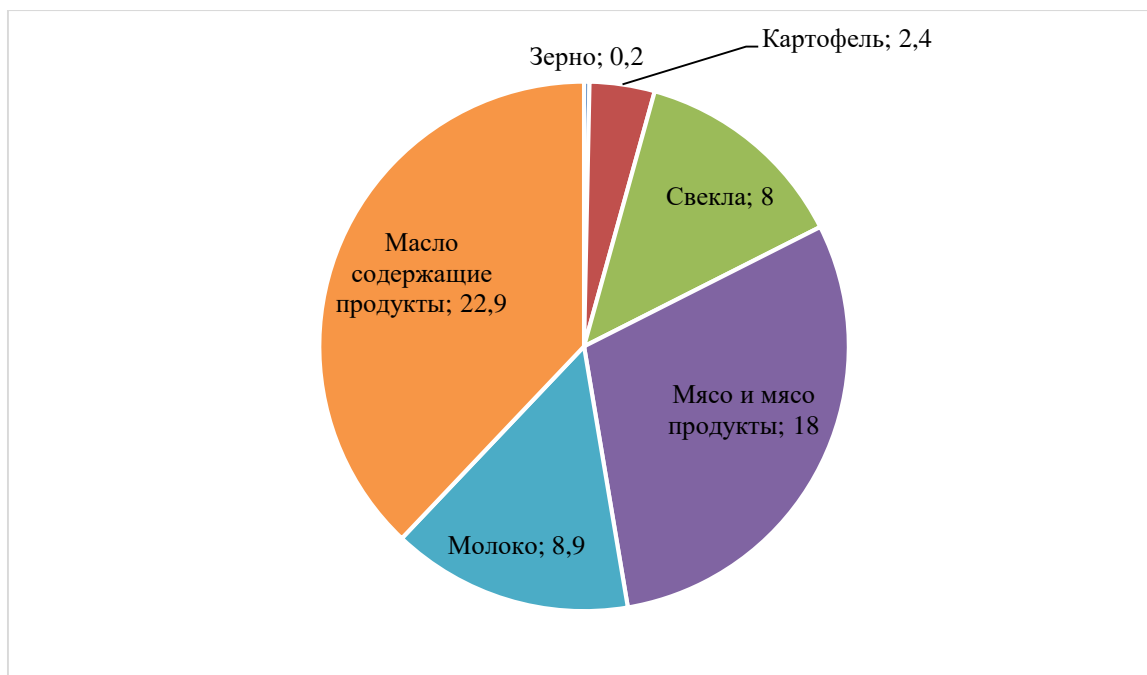

Рисунок 1. Доля импорта в ресурсах отдельных видов 2021 год [3]

Одной из наиболее серьезных угроз для устойчивого сельского хозяйства является деградация земель. Огромные площади пахотных земель, лугов, лесов и лесных массивов в Азиатском регионе уже потеряны, и еще многим угрожает опасность. В худших случаях, особенно в экосистемах засушливых земель, сельскохозяйственные угодья могут превратиться в пустыню. Эти проблемы особенно остро стоят в Центральной Азии. Только в Казахстане около 66 процентов общей площади земель опустынены. Если этот процесс будет продолжаться с нынешней скоростью в течение следующих 50 лет, урожайность сельскохозяйственных культур на северо-востоке может сократиться на 40 процентов [4].

Общее потребление продуктов питания на душу населения, проживающего как в городских, так и в сельских районах, показало значительное увеличение количества. Доля потребления жиров в общем объеме потребляемой энергии значительно возросла на национальном уровне, в то время как доля потребления углеводов несколько снизилась, а доля потребления белков осталась относительно стабильной. Большее количество потребляемой энергии по сравнению с энергозатратами легко вызывает энергетический дисбаланс, который является одним из факторов, влияющих на развитие хронических заболеваний. Более того, чрезмерное потребление жира связано с массой тела и такими заболеваниями, как сердечно-сосудистые заболевания, особенно в развивающихся странах. Что касается факторов, влияющих на потребление продуктов питания и изменения в питательных веществах, дискуссии в основном сосредоточены на культурных обычаях, ВВП, а также изменениях в импорте и производстве, влияющих на некоторые важные продукты питания [5].

Возделывание структуры потребления пищи и среды обитания усложнило отношения с местными культурами и обычаями. В Казахстане в основном потребляют основные продукты питания из зерновых.

По данным аналитического журнала «Unity». В 2020 году Казахстан занял 32-е место из 113 стран по уровню продовольственной безопасности, оказавшись между Австралией и Кувейтом. В 2019 году республика находилась на 48-й строчке, в 2018 году - на 57-й [6]. Теперь перейдем к более детальному анализу составляющих продовольственной безопасности Казахстана во время пандемии. Экономическая доступность продовольствия увеличилась на 1,2 пункта, и по этому критерию страна заняла 43-е место среди 113 стран, поднявшись на 6 позиций [6]. Данный критерий основан на следующих показателях:

- изменение средней стоимости продуктов питания (средний);
- доля населения, находящегося за глобальной чертой бедности (очень хорошо);
- индекс доходов с поправкой на неравенство (хорошо);
- тарифы на импорт сельскохозяйственной продукции (хорошо);
- программы продовольственной безопасности (очень хорошо);
- доступ к рынкам и сельскохозяйственным финансовым услугам (очень хорошо).

Физическая доступность продовольствия в стране увеличилась на 5,9 пункта, и по значению этого показателя Казахстан занял 31-е место, поднявшись за этот период на 23 позиции [6]. При оценке физической доступности учитываются следующие критерии:

- достаточность предложения (очень хорошо);
- сельскохозяйственные исследования и разработки (среднее);
- сельскохозяйственная инфраструктура (средняя);
- неустойчивость сельскохозяйственного производства (очень хорошо);
- политические и социальные барьеры для доступа (хорошо);
- потери продовольствия (хорошо);
- политические обязательства в области продовольственной безопасности и доступа к продовольствию (очень слабо).

Потребление продуктов питания связано с ВВП, который является важной основой для покупки продуктов питания домохозяйствами. Влияние ВВП на потребление продуктов питания значительно, и поэтому он играет заметную роль в улучшении количества и структуры потребления продуктов питания населением. Устойчивый рост ВВП создал прочную основу для приобретения все более разнообразных продуктов питания. Уровень производства продуктов питания, особенно основных продуктов питания, таких как рис и пшеница, играет важную роль в местном потреблении продуктов питания и питании в развивающихся странах, особенно в странах с низким уровнем дохода. Поскольку люди, живущие в небогатых странах или районах, не могут получить большое количество импортного продовольствия, они зависят от местного

производства продуктов питания. Для того чтобы поддержать растущее население, необходимо срочно улучшить местное производство продуктов питания. Качество и безопасность продуктов питания, значение этого критерия увеличилось за год на 3,3 пункта и позволило стране занять 31-е место [6]. Он основан на следующих показателях:

- разнообразие рациона питания (хорошо);
- стандарты питания (хорошо);
- доступность микронутриентов (очень хорошо);
- качество белка (очень хорошо);
- безопасность продуктов питания (очень хорошо).

Хотя Казахстан увеличивает количество импортируемых фруктов и овощей, в то же время он настаивает на улучшении производства сельскохозяйственных культур и животноводства. В производстве пшеницы, риса и картофеля наблюдался различный рост, который обеспечил прочную основу для внутреннего потребления продуктов питания и других потребностей, таких как корм для животных. Производство трех видов культур, т.е. пшеницы, риса и картофеля, увеличилось на 4,05%, 65,74% и 48,95%, в период пандемии [3].

Стоит отметить, что население Казахстана относится к кочевой этнической группе, поэтому поддержание относительно стабильного количества животных имеет важное значение для удовлетворения потребностей внутреннего потребления. Основное растениеводство и животноводство помогли Казахстану сохранить высокую независимость в потреблении продуктов питания. Таким образом, после удара по продуктовым запасам агрофермеры Казахстана осознали необходимость формирования устойчивой системы выращивания агрокультуры. Так фермеры разработали двухпутевую сельскохозяйственную систему. Ведь страна считается защищенной с точки зрения продовольственной безопасности, когда доля людей, страдающих от голода, очень низкая (менее 5 процентов) [7].

Проблема обеспечения продовольственной безопасности является одним из ключевых и важных аспектов национальной и экономической безопасности каждой страны в современном мировом сообществе, поскольку потребности в питании всегда первостепенны. Стабильность продовольственного обеспечения является основным звеном мирового развития, так как недостаточный уровень обеспеченности продовольствием, несбалансированность рациона чревато негативными последствиями для жизни человека и для экономической устойчивости страны в целом, что наглядно отражается в вытекающих последствиях глобальной пандемии и антиковидных мер.

Список использованной литературы

1. Панчина А.С. Все об продовольственной безопасности. – М., 2016. – 215 с.
2. Ибрашев М.Н. Продуктовые запасы. – Алматы, 2016. – 256 с.
3. Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан [электронный ресурс]. – URL: <https://stat.gov.kz/official/industry/14/statistic/6>
4. Есжанова Ж.Ж., Ермекбаева Д.Д., Мырзаева У.А. Оценка продовольственной безопасности Казахстана в условиях кризиса COVID-19 // Economics: the strategy and practice. – 2021. - 16(2). -145-153.
5. Мизанбекова С., Калыкова Б. Обеспечение продовольственной безопасности Казахстана // Проблемы агрорынка. – 2020. - (4). - 31-39.
6. Журнал для экономистов «Unity». – URL: <https://unityforward.com/data/2019-2021/polsamf/561>
7. Ельцова О. Продовольственный рынок Казахстана: пособие для предпринимателей, преподавателей, студентов / О. Ельцова, Г. Мякенькая, Ю. Синявский и. - Алматы: Ин-т экономич. исследований, 1999. – 33 с.

Ewidencja i audyt

Бердыбаева А.М., доцент Разливаева Л.В.

ЧУ «Карагандинский университет Казпотребсоюза», Казахстан

ПРОИЗВОДСТВЕННЫЙ УЧЕТ КАК СОСТАВНАЯ ЧАСТЬ УПРАВЛЕНЧЕСКОГО УЧЕТА

В последние десятилетия широкий круг самых разнообразных проблем теории и практики системы бухгалтерского учета оказался тесно связанным с пониманием содержания управленческого учета, с поиском эффективных путей его организации на предприятиях самых разных отраслей. Почему же это произошло? Во-первых, сам факт выделения подсистемы управленческого учета оказался для многих отечественных специалистов неожиданным. Во-вторых, расширение его предметной области, включающей кроме внутренних объектов учета объекты внешней среды, а также дополнение традиционных приемов и методов процедурами анализа и бюджетирования, вызвало с одной стороны критику и непонимание, с другой – одобрение и поиск путей адаптации к отечественным системам. В-третьих, появились проблемы соотношения и взаимосвязи подсистем управленческого и финансового учета. В-четвертых, осмысление методологии и методик управленческого учета вызвало потребности изменения традиционных подходов к формированию информационного обеспечения управленческих решений. И, наконец, управленческий учет, как развивающееся явление, ориентируется на новые теории управления, что требует разработки адекватных им учетных методик.

Впервые термин «управленческий учет» стали произносить в развитых англоязычных странах с начала прошлого века в период промышленной революции с развитием железных дорог, фабрик и заводов.

Понятие «управленческий учет» понимается как подсистема бухгалтерского учета, обеспечивающая менеджеров информацией для принятия

эффективных управленческих решений в деятельности центров ответственности и при необходимости организации в целом.

По результатам исследования выяснилось, что в понятие «управленческий учет» специалисты вкладывают разный смысл.

Одни считают, что управленческий учет – это производственный учет и контроль затрат и результатов деятельности и его внутренних подразделений; другие – что он включает не только учет, то есть измерение фактических данных о затратах и результатах, но и их планирование, прогнозирование и анализ. Третьи полагают, что управленческий учет – это одновременно учет факторов и обстоятельств, влияющих на результаты хозяйствования; четвертые исходят из того, что управленческий учет представляет собой глобальную информационную систему, предназначенную для удовлетворения нужд любых реальных и потенциальных внутренних и внешних пользователей.

Следует отметить, что в зарубежной и отечественной экономической литературе из-за данного разнообразия мнений до настоящего времени нет однозначной трактовки таких понятий и терминов как «производственный учет», «управленческий учет» и т.п.

Но можно с точностью сказать, что производственный учет связан с управленческим учетом. Вопрос лишь в том, каким образом и в какой степени?

Для начала определим, что же такое производственный учет. Главный синоним этого термина – учет затрат. Основное мнение заключается в том, что производственный учет – это составление внутренних отчетов, предназначенных для использования аппаратом управления при планировании, осуществлении контроля и принятии решений. Его главная цель, по мнению Ч. Т. Хорнгрена и Дж. Фостера, это – калькулирование себестоимости продукции и услуг.

Чарльз Т. Хорнгрен – профессор бухгалтерского учета Стэнфордского университета. Он получил диплом MBA в Гарвардском университете, защитил докторскую диссертацию в Чикагском университете; является почетным профессором нескольких университетов США. С его участием изданы семь

фундаментальных книг по финансовому и по управленческому учету, ставшими бестселлерами. Соавторами этих книг являются Дж. Фостер, У. Т. Харисон, М. Ф. Робинсон, Г. Л. Сандей, Дж. Элиотт, Ш. М. Датар.

Так, если в начале девяностых годов Хорнгрен пишет, что «управленческий учет – это в первую очередь производственный учет», то затем он вносит коррективы, связанные с усилением стратегического аспекта. Уже в десятом издании его книги «Управленческий учет», написанной в соавторстве с Дж. Фостером и Ш. Датаром, производственный учет выделяется отдельным понятием, наряду с управленческим и финансовым учетом.

Производственный учет (иначе его также называют учетом затрат) представляет данные как для управленческого, так и для финансового учета. В процессе учета затрат происходит сбор, измерение и группировка финансовой и нефинансовой информации, касающейся затрат на приобретение и использование ресурсов в организации. По сути, учет затрат является составной частью финансового и управленческого учета в той его части, которая касается сбора и анализа данных о затратах организации.

Управление затратами имеет широкую сферу действия. К нему относится, например, достижение цели снижения затрат в последующие периоды времени. Следует отметить, что планирование и контроль затрат тесно связаны с планированием объема продаж и прибыли. Например, желая увеличить объем продаж и, следовательно, прибыль организации, менеджеры намеренно идут на увеличение затрат на рекламу и модернизацию продукции. Управление затратами, как правило, не обособлено, часто оно входит в состав общей стратегии управления предприятием. Менеджеры работают с информацией, предоставляемой им бухгалтерами, и, таким образом, являются как бы клиентами-потребителями их продукции. Бухгалтеры при подготовке информации должны исходить из интересов менеджеров. Поэтому успех управленческого учета зависит от того, улучшаются ли результаты управленческих решений из-за получения менеджерами бухгалтерской

информации. Таким образом, менеджеры и бухгалтеры работают в непосредственном взаимодействии, оказывая друг другу немалую поддержку.

Основными разделами современного производственного учета являются:

- учет издержек по видам, который показывает, какие группы издержек возникли в организации в процессе производства продукции (работ, услуг) в отчетном периоде;
- учет издержек по местам их возникновения позволяет распределять их между подразделениями организации (центрами ответственности), в которых они были осуществлены;
- учет издержек по носителям (драйверам) предполагает определение всех издержек, связанных с производством единицы конкретной продукции или выполнением определенного заказа.

Производственный учет независимо от вида деятельности имеет следующие основные функции:

- регистрация затрат и представление отчетов (в том числе классификация, обобщение, сообщение и пояснение данных о затратах для внутреннего и внешнего пользования);
- определение, или оценка величины затрат (по конкретным продуктам, услугам или подразделениям данной организации);
- управление стоимостью (получение точных данных о себестоимости продукта и использование их управленческим персоналом для принятия решений по таким узловым вопросам, как назначение цены, состав продукции, технология производства);
- анализ затрат (исследование данных о затратах, представление их в виде информации, пригодной для управленческого планирования и контроля, принятия решений краткосрочного и долгосрочного действия).

Для повышения качества выпускаемой продукции, а также для увеличения конечного размера прибыли необходимо планирование затрат. Оно связано с

поиском оптимального соотношения расходов и доходов. Главная цель планирования – достижение такого соотношения между структурой и объемами затрат, когда их рост ведет к росту доходу.

Чтобы оптимизировать затраты, необходимо не сокращать их, а сформировать условия целесообразности их использования. Например, обосновав объем расходов, их стоимость, долю участия в производстве и сбыте, можно достичь эффективного соотношения доходов и затрат для предприятия. Кроме того, сверка реальных показателей с плановыми позволяет проанализировать неэффективные расходы и внести соответствующие корректировки в текущий производственный процесс.

Обобщив все вышесказанное, можно сказать, что производственный учет является неотъемлемой частью управленческого учета, который собирает, группирует и анализирует информацию из документально оформленных фактов процесса производства, представленных бухгалтерским учетом. Не всегда выделенный в определенную и четкую систему этот вид учета, имея место на любом промышленном предприятии, обеспечивает своевременный контроль использования тех или иных ресурсов в процессе воспроизводства.

Литература:

1. Разливаева Л.В., Мадиева К.С. Управленческий учет: Учебно-практическое пособие / Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза. - Караганда, 2014 г.
2. Хорнгрен Ч., Фостер Дж., Датар Ш. Управленческий учет, 10-е изд. / Пер. с англ. – СПб.: Питер, 2008. – 1008 с.
3. Мизиковский Е.А. Производственный учет / Е.А. Мизиковский, И.Е. Мизиковский. - М.: Магистр, 2016

Тенчурина С.Р., Хасенова М.Е
Карагандинский университет Казпотребсоза

ПРИЗНАНИЕ И ОЦЕНКА НЕМАТЕРИАЛЬНЫХ АКТИВОВ НА ПРЕДПРИЯТИИ.

Учет нематериальных активов регулируются законодательно-нормативными документами ЗРК «О бухгалтерском учете и финансовой отчетности» №234-III от 28. 02. 2007 (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.01.2022 г.) и Международным стандартом финансовой отчетности (МСФО (IAS) 38 «Нематериальные активы»).

Исходя из определения, приведенного в МСФО 38 «Нематериальные активы» – это немонетарный актив, не имеющий физической формы, но приносящий доход предприятию. Под нематериальным активом понимается идентифицируемый актив, не имеющий физической формы, используемый в производстве или поставке товаров и услуг, в целях сдачи в аренду другим компаниям или в административных целях. При приобретении актива, предприятие самостоятельно определяет, является ли полученный актив нематериальным, так же срок его полезного действия, будущие экономические выгоды и другие качества, определяются в соответствии с действующим законодательством Республики Казахстан и МСФО (IAS) 38 «Нематериальные активы».

Нематериальные активы могут подразделяться на группы в зависимости от своего назначения и функций, выполняемых в производственно-хозяйственной деятельности: интеллектуальная собственность; имущественные права; прочие научно-исследовательские разработки, опытно-конструкторские разработки.

К интеллектуальной собственности относятся: цена фирмы (гудвилл), товарные знаки, “ноу-хау”, авторские и смежные права. К имущественным

правам относятся права пользования землей, недрами, водными ресурсами, имуществом и т.п.

Нематериальные активы являются долгосрочными и нематериальными только в физическом смысле. Они учитываются по стоимости приобретения, то есть по сумме, которая уплачена за них.

Нематериальные активы могут иметь срок использования, но по некоторым из них он может не определяться. К нематериальным активам с неопределенным сроком использования можно отнести гудвилл.

Нематериальный актив должен признаваться, если, и только если::

- вероятно, что будущие экономические выгоды, относящиеся к использованию этого актива, будут поступать в организацию;

- себестоимость актива поддается надежной оценке.

Будущие экономические выгоды, происходящие от нематериальных активов, могут включать выручку от продажи товаров или услуг, экономию затрат или другие выгоды, являющиеся результатом использования актива организацией.

Одним из основных вопросов в учете нематериальных активов является оценка в соответствии с МСФО 38 «Нематериальные активы» различают следующие виды оценки нематериальных активов:

1. Себестоимость
2. Балансовая стоимость
3. Остаточная стоимость
4. Справедливая стоимость
5. Переоцененная стоимость
6. Амортизационная стоимость

Рассмотрим несколько ситуаций по учету нематериальных активов, которые могут применяться в повседневной практике предприятия ТОО «САТ»

ТОО «САТ» осуществляющая деятельность по МСФО, получила от государства лицензию на телерадиовещание в регионе. Бухгалтер оприходовал лицензию в качестве нематериальных активов, но он затрудняется с определением ее себестоимости.

В данном случае себестоимость нематериальных активов определяется согласно п. 4 МСФО 38 «Нематериальные активы», приобретение нематериальных активов может не предусматривать оплаты или предусматривать номинальное возмещение, если приобретение данного актива осуществляется за счет государственных субсидий.

В соответствие с МСФО 20 «Учет государственных субсидий и раскрытие информации о государственной помощи» организация может первоначально признать как нематериальный актив, так и субсидию по их справедливой стоимости. Если организация не признала данный актив по справедливой стоимости, то она так же может признать его по номинальной стоимости, увеличенной на сумму затрат по подготовке актива к использованию.

Рассмотрим следующую ситуацию в ТОО «САТ». Сотрудником организации было внесено предложение, которое позволило увеличить выпуск готовой продукции на 10% за счет сокращения времени. Данное предложение еще не запатентовано, но объем выпуска продукции возрос, и в течение полугода держится на новом уровне.

Бухгалтер задался вопросом, как можно отразить в учете и финансовой отчетности данную ситуацию в условиях применения МСФО?

Проблема признания и отнесения объекта учета к нематериальным активам довольно сложна и во многом зависит от профессионального суждения компании. Если нематериальные активы признаются компанией, то при этом компания может столкнуться с трудностями в оценке соответствия внутренне созданного нематериального актива критериям признания. На этапе создания нематериальных активов трудно установить, воплотится ли он впоследствии в идентифицируемый актив способный приносить экономические выгоды.

Именно поэтому к нематериальным активам, созданным в компании, МСФО 38 «Нематериальные активы» предъявляет ряд дополнительных требований.

Прежде всего, компания должна разделить процесс создания нематериальных активов на две стадии:

- фазу исследования
- фазу разработки

Согласно п. 8 МСФО 38 «Нематериальные активы», исследования – это оригинальные и плановые изыскания, предпринимаемые с целью получения новых научных или технических знаний.

Разработка – применение полученных результатов исследований или других знаний для планирования или проектирования производства новых или существенно улучшенных процессов, систем или услуг до начала их коммерческого производства или использования.

Учет затрат на исследование отличается от учета затрат на разработку. Но на практике такое разделение осуществить достаточно сложно.

Исходя из п. 55 МСФО 38 «Нематериальные активы» все затраты, которые компания несет на стадии исследования, признаются исключительно в виде расходов в момент их возникновения. На данной стадии компания не способна предусмотреть вероятность получения будущей экономической выгоды, так как не ясно какой результат будет достигнут. В случае если компания не может разделить стадии исследования и разработки, то все понесенные затраты нужно учитывать, как если бы они были понесены на стадии исследования. Такое может случиться, к примеру, если компания в процессе исследования вышла на научную разработку, которая изначально не была задачей исследований, но может привести к получению экономических выгод в будущем.

Согласно п. 71 МСФО 38 «Нематериальные активы» затраты на данные активы, первоначально признанные как расходы, не могут в последствии признаваться как часть себестоимости нематериальных активов.

Таким образом, затраты на этапе исследования отражаются в учете как расходы в тот период времени, когда они были понесены, так как на этом этапе компания еще не может продемонстрировать актив, способный в будущем приносить доход.

На примере предприятия ТОО «САТ» мы можем увидеть, что порядок признания и оценки нематериальных активов на предприятии затруднен. Исходя из выше рассмотренных ситуаций, можно сказать, что правила учета нематериальных активов являются одними из самых сложно решаемых вопросов в учетной практике предприятия, поскольку четкая организация учета нематериальных активов и их амортизации играет большую роль в условиях рыночных отношений.

До недавнего времени в нашей стране учет нематериальных активов проводился в сравнительно небольших объемах, но по данным статистики в настоящее время принимает более крупные масштабы.

Литература:

1. О бухгалтерском учете и финансовой отчетности. Закон Республики Казахстан от 28.02.2007г. № 234-III (с изменениями и дополнениями по состоянию на 02.07.2018 г.);
2. Международный стандарт финансовой отчетности (IAS) 38 «Нематериальные активы»;
3. Международный стандарт финансовой отчетности (IAS) 20 «Учет государственных субсидий и раскрытие информации о государственной помощи»
4. Ж. С. Толпаков, Финансовый учет-1, учебное пособие, г. Караганда, - 2013

FILOZOFIA

Socjalna filozofia

Геранина Галина Александровна

к.ф.н., доцент кафедры философии и религиоведения Владимирского государственного университета имени Александра Григорьевича и Николая Григорьевича Столетовых

ФИЛОСОФИЯ ОБРАЗОВАНИЯ ДОСОКРАТИЧЕСКОГО ПЕРИОДА

Аннотация: В данной статье рассматривается фундаментальный этап для истории философии и образования – досократический период. Научная и практическая значимость заключается в изучении исторического опыта и глубокой рефлексии.

Ключевые слова: философия, образование, досократики, школа.

С момента появления человек в природной среде постепенно происходит накапливание им жизненных знаний, умений, навыка через познания окружающего мира и самого себя. Это приводит к желанию, стремлению передать его своим потомкам накопленный опыт. Каждый представитель общества в процессе своей жизнедеятельности выполняет множество ролей, первичными которых является роль «учителя/педагога/воспитателя/наставника» для подрастающего поколения. Функции воспитания и обучения осуществлялась всеми взрослыми в процессе приобщения детей к выполнению трудовых и социальных обязанностей, т. е. непосредственно в ходе общественно-производственной деятельности. Таким образом, одновременно с возникновением человеческого общества зарождается и воспитание как процесс передачи социокультурного опыта от старшего поколения к младшему, необходимого для жизни последнего в окружающей действительности, в конкретных природно-климатических, исторических и социокультурных условиях. Педагогика как наука о воспитании и образовании сформировалась

значительно позже. Сначала педагогическая мысль зародилась в форме идей, которые оформились в правила и наставления в виде обычаев, традиций, житейских канонов, норм. Постепенно накапливаемые знания о работе с подрастающим поколением стали восприниматься как ценность, которую необходимо было передавать последующим поколениям, беречь и развивать. Постепенно воспитание молодежи стало одной из важнейших задач общества – и соответствующие признаки общественной жизни свидетельствовали об этом. На определенном этапе развития человеческого общества стали появляться специальные учреждения, а также лица, по роду своей деятельности занимающиеся воспитанием, – философы, педагоги, наставники, т. е. воспитание, выделилось в особую функцию общества и колыбелью европейской системы воспитания стала Древняя Греция до сократического периода.

Несомненное первыми систематическими и энциклопедическими источниками стали произведения Гомера, Гесиода, орфиков и многих других неизвестных поэтов, эпических авторов. Помимо этих предтеч греческой философии, воспитательную и образовательную роль имели «семь мудрецов», списки которых очень сильно разнятся в зависимости от того или иного источника. Называются имена, прежде всего, Фалеса, Бианта, Питтака, Солона, а также Анахарсиса (скифа по происхождению), Клеобула, Периандра, Хилона.

Собственно философская традиция появилась в конце шестого – начале пятого века до новой эры на территории греческих поселений в Малой Азии. В основании этого интеллектуального движения оказалась деятельность ионийских философов, прежде всего – милетской школы. Представителями которой были Фалес, Анаксимандр и Анаксимен. Она просуществовала более ста лет и исчезла не потому, что был исчерпан ее интеллектуальный потенциал, но из-за того, что после поражения греков в 494 г. до н. э. Милет был сожжен персами. Даже за столь короткое историческое время в Милете и других ионийских полисах была заложена основа рационального способа осмысления мира и впервые поставлен вопрос о первопричинах бытия («природы»). В работе

«Фрагменты ранних греческих философов» сказывали, что Фалесу принадлежат следующие высказывания: «1. Где порука, там беда. 2. Помни о присутствующих и отсутствующих друзьях. 3. Не красуйся наружностью, а будь прекрасен делами. 4. Не обогащайся нечестным путем. 5. Пусть молва не ссорит тебя о теми, кто пользуется твоим доверием. 6. Не стесняйся льстить родителям. 7. Не перенимай от отца дурного. 8. Какие услуги окажешь родителям, такие и сам ожидай в старости от детей. 9. [Что] трудно [?] — познать самого себя. 10. [Что] самое приятное [?] — достичь того, чего желаешь. 11. [Что] утомительно [?] — праздность. 12. [Что] вредно [?] — невоздержанность. 13. [Что] невыносимо [?] — невоспитанность. 14. Учи и учись лучшему. 15. Праздным не будь, даже если он богат. 16. Плохое прячь в доме. 17. Лучше вызывай зависть, чем жалость. 18. Блуди меру. 19. Не верь всем подряд. 20. Находясь у власти, управляй самим собой» [2 : с. 93]. Во всех двадцати высказываниях основой является воспитательный (этический, эстетический) и образовательный смысл. А фразу «учи и учись лучшему» можно назвать девизом каждого учителя.

Следующей школой была – школа Пифагора. Обучение и воспитание молодого поколения в ней было структурировано, организовано и продуманно. Начиналось обучение с утренней прогулки, после чего переходили к учебной части. В послеобеденное время проходило коллективное прочтение с объяснениями. Учеников приучали к самостоятельному преодолению трудностей в познании. Поэтому «незнающему необходимо учить то, чего он не ведает и не знает, а учась, необходимо верить воззрению и мнению знающего и умеющего научить. Короче говоря, те юноши, которые хотят спастись, должны верить воззрениям и мнениям старших и добропорядочных в жизни» [2 : с. 497].

Особое внимание в пифагорейской школе уделялось развитию памяти у учеников. «Память они ценили чрезвычайно, весьма упражняли ее, проявляли о ней большую заботу и, учась, не переходили от одной темы к другой до тех пор, пока не усваивали прочно содержание предыдущего урока и не припоминали сказанного за день» [2 : с. 493]. Способ воспитания посредством запоминания

«пифагорейских изречений» считался эффективным для «исправления души»: «Они считали, что следует держать и сохранять в памяти все, чему учат и объясняют, и что уроки и лекции укладываются [в уме] до тех пор, пока их может вмещать познающая и запоминающая часть [души], ибо это именно та часть, которой следует познавать и в которой хранить познание» [2 : с. 492 – 493]. Для правильного обучения в пифагорейской школе необходимо было сотрудничество и обоюдное почитание наставника и воспитанника. Согласно дошедшим до нас сведениям, Пифагор «наставлял относиться с благоговением, иметь добрые помыслы о богах, демонах и героях и точно так же относиться в помыслах к родителям и благодетелям, закону помогать, с беззаконием воевать [2, с. 492 – 493]. Воспитание должно начинаться как можно раньше, чтобы передать ребенку как можно больше. «Вся человеческая жизнь «распределена» на возрасты, связать которые не всякому под силу, ибо они упраздняют друг друга, если человека не воспитывать хорошо и правильно с самого рождения. Если воспитание ребенка было прекрасным, целомудренным и мужественным, то большая часть его должна передаваться юношескому возрасту, точно так же, если воспитание юноши было прекрасным, целомудренным и мужественным, то большая часть его передается возрасту взрослого мужа» [2 : с. 497]. Юношеский возраст особенно важен для воспитательных усилий: «избегать всего, что связано с серьезными занятиями и порядком, говоря вообще, и преследовать всё, что связано с игрой, необузданностью и детским озорством,— это черта детского возраста. Стало быть, такая склонность переходит из детского возраста в следующий за ним. А всевозможные сильные желания, равно как и различные виды честолюбия, а также все прочие опасные и беспокойные стремления и склонности проникают в юношеский возраст из мужского возраста. Поэтому из всех возрастов этот требует наибольшего внимания» [2 : с. 497 – 498].

Общество и школа для пифагорейцев является той самой благообразной властью, которой должен подчиняться каждый гражданин, так как сам является носителем данной власти, «вообще говоря, человеку никогда не следует

разрешать делать все, что он хочет, но всегда должно иметься некоторое руководство и законная и благообразная власть, которой будет подчиняться каждый гражданин. Ибо животное, предоставленное самому себе и оставленное без внимания, быстро дичает, становясь дурным и негодным» [2 : с. 498].

По преданию, был и другой способ воспитания – посредством пифагорейских изречений. Необходимо при этом отметить, что на всех теоретических построениях пифагорейцев лежит отпечаток нумерологии, магических представлений, мистики и эзотеризма. Тайный, «конспирологический» характер их учения обусловлен в немалой степени и принципами организации пифагорейской школы. Все, кто принадлежал к школе Пифагора, делились на «акусматиков» (*akusmatikos*) и «математиков» (*mathematikos*). «Акусмы» – это предписания в символической форме, которые должны были быть заучены на память учениками первой ступени («акусматиками»). Согласно внутреннему «уставу» пифагорейской школы, на протяжении первых пяти лет «акусматики» должны были воздерживаться от вопросов (или вообще молчать) и только запоминать услышанное от «математиков». Греческое слово «математа» (*mathemata*) – точное знание, научное достоверное утверждение. От этого слова происходит и название современной науки – «математика», и самоназвание «продвинутых» пифагорейцев, то есть – «математиков» (*mathematikos*) – т. е., «обладающих достоверным знанием». Математики – это последователи Пифагора, прошедшие все необходимые ступени посвящения, обладающие необходимыми знаниями и поэтому допущенные в узкий, «внутренний», эзотерический круг пифагорейской общины. Они изучали арифметику, геометрию, астрономию, науку гармонии. Все науки в совокупности и представляли собой пифагорейскую философию. Жизнь в пифагорейской общине была строго регламентирована. Внутренний устав предписывал достаточно жёсткий распорядок дня, который было необходимо выполнять каждому. Деятельность пифагорейцев может быть представлена следующей схемой: встать до восхода солнца; после медитации

встретить восход солнца на берегу моря; в храме или священной роще обдумать предстоящие дела; выполнить гимнастические упражнения; позавтракать; совершить прогулку и купание в море; после ужина произвести возлияние богам; затем следовало чтение вслух пифагорейских текстов; перед сном необходимо было трижды продумать: «Как я прожил день? Что я сделал? Что я не сделал, но должен был сделать?» Наиболее оригинальным с точки зрения истории философии является пифагорейское учение о числе. Исходным тезисом Пифагора было положение о том, что в мире существует некий изначальный порядок, обусловленный существованием чисел и числовых отношений – гармония (*harmonia*), то есть, – связь, упорядоченность, соразмерность. Благодаря ей вся совокупность вещей и явлений приходит к высшей степени совершенства и красоты – это есть космос. Гармоничность, соразмерность и соответствия пронизывают не только «мир вещей», но и место человека в мире. «Эксцентричность» человека в космосе определяется посредством такого качества, как *mesos*. Для Пифагора *mesos* – это середина, срединный путь, сердцевина. В пифагорейском учении так понималось состояние равновесия между двумя крайностями. Только удержание этого баланса противоположностей могло быть условием достижения человеком состояния гармоничного существования. Позднее Аристотель доказывал, что лишь придерживаясь правила середины можно уберечься от чрезмерности, ведущей к порочности. Принцип гармонии («гармонии сфер») пронизывает собой вселенную и организует идеальный мировой порядок на всех уровнях, от звучания лиры до правильного (соразмерного) движения небесных светил. Именно числовые отношения определяют место и порядок вещей во вселенной. Согласно пифагорейцу Филолаю (современнику Сократа), только число делает познаваемыми и музыку, и ремесло, и поступки людей, и движение планет. Более того, «числа властвуют над миром». Для того чтобы познать мир, необходимо познать природу чисел, их соотношение, ибо, согласно пифагорейскому «реализму», числа – не знаки для обозначения вещей и их отношений, но они есть сущности вещей, «всё есть число» и «всё состоит из чисел».

О значении Гомера и Пифагора для системы образования очень интересно сказал Платон: «Ну что ж, если не на государственном поприще, то, может быть, хотя бы в частном порядке Гомер, по рассказам, еще при жизни стал верховным наставником в воспитании неких людей, которые горячо любили его за [учительские] беседы и передали следующим поколениям некий гомеровский путь жизни, подобно тому, как за это исключительно любили самого Пифагора [его ученики], а последующие [сторонники его учения] еще и поныне именуют свой образ жизни пифагорейским и в чем-то заметно выделяются среди остальных?» [2 : с. 144].

Следующей школой была Элейская школа, основателем которой считается Ксенофан из Колофона (570 – 480 до н. э.). Прославился как странствующий поэт. Путешествуя долгие годы по греческим городам-государствам, обосновался окончательно в южно-италийском городе Элея (от названия этого города и происходит название школы). В качестве поэта, рапсода, сказителя он воспел в своих поэмах основание города Колофона и колонизацию Элеи. Его поэма «О природе» содержит не только философские идеи, но содержит также критику политеизма и теогонии, антропоморфизма античной мифологии, имевших место в поэмах Гомера и Гесиода. Философские взгляды Ксенофана можно назвать пантеистическими, поскольку он отождествляет Бога и мир (природу).

Интересные философско-образовательные мысли есть у Гераклита (520 – 460 до н. э.). Его сочинения, дошедшие до нас во фрагментах, содержат ряд инновационных педагогических идей для той эпохи. Он указывает, что любой человек способен к самообучению, самосовершенствованию: «Всем людям дано познавать самих себя и быть целомудренными» [2 : с. 198]. Указывает, что мир – это некое единство, в котором существуют явные и неявные вещи, и он (Гераклит) ценит их в равной мере, «что можно видеть, слышать, узнать (т. е. органы чувств), то я предпочитаю», – говорит он, отдав предпочтение явному перед неявным [2 : с. 191]. И в то же время он говорит: «Тайная гармония лучше

явной», и «что доступно зрению, слуху и т. д.» [2 : с. 192]. Считается, что заповедью его было «Я искал самого себя», а заповедь Дельфийского бога — «Познай самого себя» [2 : с. 194]. Уникальное социально-философское отношение Гераклита к личности человека — «личность — божество человека» [собств. «этнос человека — его даймон»]. [2 : с. 243].

Демокрит Абдерский (ок. 460 до н.э. — ок. 370 до н.э.) — один из основателей атомистики и материалистической философии, выдвинул материалистическую концепцию развития личности. Серьёзное внимание Демокрит уделял воспитанию, приписывая им такую великую силу, что сравнивал с могуществом природы, «природа и воспитание подобны. А именно — воспитание перестраивает человека и, преобразуя, создаёт [ему вторую] природу» [1 : с. 234]. В обучении он считал, что основным методом является принуждение, «если бы дети не принуждались к труду, то они не научились бы ни грамоте, ни музыке, ни гимнастике, ни тому, что наиболее укрепляет добродетель — стыду. Ибо по преимуществу из этих занятий обычно рождается стыд» [1 : с. 235]. Никакие цели хорошего воспитания недостижимы без принуждения детей к труду, «постоянный труд делается легче благодаря привычке» [1 : с. 235]. Цель труда — воспитание хорошего человека, «хорошими люди становятся больше от упражнений, чем от природы» [1 : с. 235]. Указывая, что воспитание трудоёмкий процесс и огромная ответственность — «воспитание детей — рискованное дело, ибо в случае удачи последняя приобретена ценою большого труда и заботы, в случае же неудачи горе несравнимо ни с каким другим» [1 : с. 236].

Развитие античной досократической образовательной системы характеризуется, как: знакомство с произведениями Гомера, Гесиода, орфиков и многих других неизвестных поэтов, эпических авторов; изучение философских идей «семи мудрецов». Несмотря на фрагментарность дошедших до нас источников, мы видим, что проблема воспитания и обучения являлась первостепенной для досократиков.

Библиографический список

1. Демокрит в его фрагментах и свидетельствах древности / под ред. и с комментариями Г. К. Баммеля. – М. : Соцэкгиз, 1935. – 382 с.
2. Лебедев, А. В. Фрагменты ранних греческих философов / А. В. Лебедев. – Ч. I. От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики. — М. : Наука, 1989. – 576 с. – ISBN: 5-02-008030-6

FIZYCZNA KULTURA I SPORT

Fizyczna kultura i sport : problemy, badania, propozycje

Діщенко Д. В.

К.н. з фіз. вих. та спорту Петрушин Д. В.

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

ФІЗИЧНА ПІДГОТОВКА СПІВРОБІТНИКІВ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

Загальна фізична підготовка спрямована підвищення рівня фізичного розвитку, широкої рухової підготовленості, як передумов успіху у різних видах діяльності.

Спеціальна фізична підготовка – спеціалізований процес, що сприяє успіху у конкретній діяльності, що висуває спеціалізовані вимоги до рухових здібностей людини. Наприклад, у спортивній практиці термін «спеціальна фізична підготовка» застосовують щодо специфіки тренувального процесу спортсмена у вигляді спорту, обраному ним як дисципліну спеціалізації.

Фізична підготовка здійснюється відповідно до вимог та особливостей тієї чи іншої професії. Основне призначення фізичної підготовки – спрямований розвиток та підтримання на оптимальному рівні тих психофізичних якостей людини, до яких висуває підвищені вимоги конкретна професійна діяльність, а також вироблення функціональної стійкості організму до умов (у тому числі несприятливих) цієї діяльності та формування рухових умінь та навичок, переважно необхідних у зв'язку з особливим характером праці. [1]

Таким чином, фізична підготовка працівників поліції – це педагогічний процес, спрямований на:

- удосконалення основного фонду базових фізичних знань та організаційно-методичних умінь, рухових умінь та навичок, фізичних якостей до рівня, що відповідає вимогам різних сфер життєдіяльності (загальна фізична підготовка);

- формування спеціальних знань, рухових умінь та навичок та розвиток фізичних, інтелектуальних та інших психічних якостей, що мають ключове значення при самозахисті, силовому припиненні протиправних дій та затриманні осіб, які їх вчинили (спеціальна фізична підготовка);

- формування прикладних фізкультурних знань та організаторсько-методичних умінь, рухових умінь та навичок, розвиток фізичних якостей та психофізичних функцій, психічних якостей та особистісних властивостей, професійно значущих у конкретному напрямку повсякденної службової діяльності (професійно-прикладна фізична підготовка).

Метою фізичної підготовки співробітників поліції є забезпечення необхідного рівня їхньої психофізичної підготовленості для ефективного виконання оперативно-службових завдань, у тому числі в умовах, пов'язаних із застосуванням фізичної сили, яка досягається вирішенням наступних загальних, спеціальних та професійно-прикладних завдань.

Професійно-прикладні завдання фізичної підготовки працівників поліції:

1) оволодіння прикладними фізичними знаннями про сутність професійно-прикладної фізичної підготовки та індивідуальну професійно-прикладну фізичну культуру співробітника поліції, її функції, форми, структуру та можливості в оптимізації службової діяльності;

2) створення у співробітників повного уявлення про особливості характеру та умов їх службової діяльності та вимоги, які вона пред'являє до професіонала;

3) формування практичних та методичних умінь застосування фізичних вправ та інших факторів фізичної культури для:

а) удосконалення необхідних у службі рухових навичок;

б) самовиховання професійно значущих фізичних якостей та психофізичних функцій, психічних здібностей, ділових та інших особистісних властивостей; [2]

в) підвищення, збереження та відновлення професійної працездатності, корекції впливів на організм несприятливих факторів службової діяльності та профілактики супутніх захворювань;

4) оволодіння прийомами самоконтролю за своїм психофізичним станом та способами його саморегулювання; методикою підбору фізичних вправ, психологічних, гігієнічних та природних факторів природи, складання комплексів та планів проведення занять у рамках різних форм;

5) виховання потреби у заняттях різними формами професійної фізичної підготовки з наступним включенням в особистий режим життєдіяльності, навчання основ організації та методики проведення самостійних занять у режимі робочого дня.

Зазначимо, що вирішення професійно-прикладних завдань фізичної підготовки покликане адаптувати та готувати співробітника поліції до обраного виду професійної діяльності. Тому ці завдання можна назвати специфічними та спрямованість їх визначається вимогами конкретної посади. Разом з тим необхідно підкреслити, що поряд зі специфічним тренувальним – паралельно відбувається загальне зміцнення організму та здоров'я співробітника, підвищується рівень його всебічного фізичного розвитку, збагачується фонд рухових умінь та навичок, що гарантує причини продуктивності будь-якої діяльності, зокрема і професійної.

Література:

1. В. Римик, В. Вербицький. Сутність професійно-прикладної фізичної підготовки майбутніх поліцейських. *Вісник Прикарпатського університету. Фізична культура*. 2019. Вип. 34. - С. 93-103. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vpnu_fiz_kult_2019_34_14 (дата звернення 22.02.2022)
2. В. Г. Бабенко. Управлінська культура як психолого-педагогічна складова системи фізичної підготовки працівників національної поліції України. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Педагогічні науки. Фізичне виховання та спорт*. 2016. Вип. 139(1). С. 287-290. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuPN_2016_139\(1\)_64](http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuPN_2016_139(1)_64) (дата звернення 23.02.2022)

FILOLOGICZNE NAUKI

Султаниязова И.С., Баймолдина А.

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан
su.indira@mail.ru*

ҚАЗАҚ ТІЛІ ПӘНІНДЕ ОҚЫТУШЫ ТҰЛҒАСЫН ДАМУҒА БАҒЫТТАЛҒАН ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Аңдатпа. Мақалада қазақ тілі пәнін оқыту барысында оқушылардың тұлға ретінде дамуында қолданылатын педагогикалық технологиялар талданылады. Ғалымдардың пікірлері негізінде педагогикалық технология терминіне анықтама беріледі. Жеке тұлға қалыптастыратын технология түрлері қарастырылады.

Кілт сөздер: қазақ тілі әдістемесі, педагогикалық технология, әдістер, тәсілдер.

Қоғамдағы өзгерістер білім беру жүйесіне жаңаша қарауды, қол жеткен жетістіктерді саралауды, оқушылардың шығармашылық мүмкіндігін дамыту мен мұғалім іс-әрекетін жаңаша тұрғыда ұйымдастыруды талап ететіні белгілі.

Бүгінгі таңда педагогика өзінің арнаулы міндеттерімен қоса, оқушының ана тіліне сүйіспеншілігін ояту, жалпы тілді оқытудың әуезділік мәселелерін айқындау, шебер сөйлеуге үйрену, бір сөзбен айтқанда, қазақ тілі пәнінің атқарар рөлінің қаншалықты маңызды екенін дәлелдеп отыр.

Оқу үдерісінде жеке тұлғаға бағытталған оқыту технологияларын енгізудің оқушының шығармашылығын дамытуға ықпалы зор. Интербелсенді ұтымды әдіс-тәсілдерді пайдалану, мектеп оқушыларының ой-өрісінің даму деңгейін көтерудің, олардың ғылыми танымдық іс-әрекеттерін белсенді іске асырудың ойлы әрекетке ұштастыру мен оқуға, білім алуға ынталандырудың тиімді әдістемесін жасау арқылы оқушылардың проблемалық жағдаяттан шығу қабілеттерін дамытуға табылады.

Қазақ тілі пәнін грамматикалық жүйеге ғана назар аударып, теориялық білім көлемін меңгерумен шектелсек, онда пән де, оқу үдерісі де оқушының өмірлік қажеттерін толық өтей алмай, сыңаржақ бағытта жүзеге асады. Мектеп оқушылары өз ойын, пікірін, көзқарасын мәдениетті түрде жеткізуге шорқақ, жұрт алдында сөйлеуден қашқақтап тұрады, реті келіп сөйлейтін жерде сөзін сөзбе-сөз жаттайды, оны ашық айтуға жасқанады.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында: «Қазіргі мектептердің, *біріншіден*, практикалық қызметінде жинақталған барлық игіліктердің сақталуы; *екіншіден*, қоғамның интеллектуалдық қуатын жетілдіру, еліміздің материалдық-қаржылық ресурстарын әрі қарай дамытатын адам тәрбиелеу, орта білім жүйесін одан әрі дамытып жұмылдыру міндеттерін көздейді. Бұл міндеттерді шешу үшін мектеп ұжымдары, әр мұғалім күнделікті ізденіс арқылы барлық жаңалықтар мен қайта құру, өзгерістерге батыл жол ашарлық жаңа практика, жаңа қарым-қатынас жасаулары қажет», — деп атап көрсетілуі мектептегі оқу-тәрбие үдерісіне жаңа бағыт сілтейді [1].

Жоғары сынып оқушыларын оқыту технологиясы арқылы дамытудағы ғылыми-практикалық тәжірибенің рөлі орасан зор.

Д.Г.Левитестің пікірінше «білім беру технологиясы» – орындалуы педагогикалық мақсатқа жетуге кепілдік беретін реттелген қызмет жүйесі. Бірақ бұл өте ауқымды анықтама. Оған тәрбиелеу технологиясы да, қарым-қатынас технологиясы да, кіреді [2, 46 б]

Педагогикалық технология ұғымына шетелдік және отандық әдебиеттерде үш жүзден астам анықтама берілген. Бұл педагогикалық технология ұғымының қалыптасу мен дамуының тарихында оның оқыту технологиясын техникалық құралдардың көмегімен оқыту деп ұғынудан бастап педагогикалық технологияны ғылыми тұрғыдан ұғынуға дейін түрліше пікірлер бар. Олар педагогикалық технология мәселесіне арналған Б.Блум, Ф.Фрадкин, П.Я.Гальперин, М.Кларин, Л.В.Занков т.б. ғалымдардың еңбектерінде қарастырылған.

«Технология» термині алғаш рет 1940-50 жылдары шет елдерде пайда болды және ол педагогикалық процесте технологиялық құралдар мен оқыту бағдарламаларын пайдалануға байланысты болды.

Технология - өнім алу барысында шикізаттың, материалдың немесе жартылай даяр заттың қалыбын, қасиетін, формасын өңдеу, әзірлеу не өзгерту әдістерінің жиынтығы.

В.П.Беспалько пікірінше, жалпы білім беретін мектептер үшін педагогикалық технология мынадай төрт басты шарттарды орындауы тиіс:

а) педагогикалық технология оқытудағы педагогикалық экспромттарды жоюы керек;

ә) оқушының танымдық қызметінің құрылымы мен мазмұнын анықтайтын оқу-тәрбие процесінің жобасына негізделуі қажет;

б) оқу мақсатын диагностикалық зерттеу жолымен анықтап, оның меңгерілу сапасын дәл тексеріп бағалауды қажет етеді;

в) практикада оқу-тәрбие процесінің толықтығын қамтамасыз етуі тиіс деп атап көрсетеді және педагогикалық технология практикада жүзеге асатын белгілі бір педагогикалық жүйенің жобасы деген көзқарас білдірген [3, 55 б]

Б.Т.Лихачев: «Педагогикалық технология түпкілікті өзгермейтін механикалық құрылым. Педагогикалық технологияның мәні – шығармашылық қабілеттердің дамуы үшін қажетті жағдай туғызу», - деп түсіндіреді [4, 68 б]. Ал Ф.А.Фрадкин педагогикалық технологияны білімділік мақсатқа қол жеткізудегі оқушы мен мұғалімнің жүйелі, тұжырымдамалы, нормативті, объективті, көпнұсқалы әрекеті деген ойды айтады [5,72 б].

Г.С.Сельвконың пікірінше, «педагогикалық технология» үш түрлі: ғылыми, бейнелік және нақты өрісте көрінуі мүмкін.

Бірінші жағдайда, ол педагогика ғылымының оқытудың мақсатын, мазмұнын және оқыту әдістерін зерттеп, педагогикалық процесті жобалаушы бөлігі, аймағы;

Екінші жағдайда, ол процестің жүру алгоритмі, жоспарланған нәтижеге жетудің мақсат, мазмұн, әдістер мен құралдарының бірлігі;

Үшінші жағдайда, барлық жеке, заттық және әдістемелік құралдардың жұмыс істеп, жүзеге асуы болып табылады.

Сол себептен Г.К.Селевко педагогикалық технологияның құрылымына төмендегідей бөліктерді:

а) тұжырымдық негіз;

ә) мазмұндық бөлім: оқытудың жалпы және нақты мақсаттары, оқу материалдарының мазмұны;

б) процессуалды бөлім – технологиялық процесс: оқу процесін ұйымдастыру; оқушылардың оқу әрекетінің әдістері мен түрлері; мұғалімнің материалды игеру процесін басқарудағы іс-әрекеті; оқу процесінің диагностикасын кіргізеді [6, 77 б.].

Ж.Қараевтың пікірінше, технология дегеніміз - әдістемелік жүйемен сәйкесті дидактикалық процестер кешенінің тәжірибеде жүзеге асырылатын жобасы, ал педагогикалық жағдаяттарға сай қолданылатын әдіс, тәсілдер оның құрамды бөлігі ғана. Оның үстіне қолданылатын әдістер нәтижеге жетуге кепілдік бере алмайды [7, 118 б.].

Мәселені зерттеуші ғалымдардың пікірін қорытындылай келе, педагогикалық технология – педагогика ғылымының оқытудың мақсатын, мазмұнын және әдістерін зерттеп, айқындаушы және педагогикалық үдерісті жобалаушы бір бөлшегі деген тұжырым жасауымызға болады. Демек, ол – білім стандартында көзделген оқыту нәтижелеріне қол жеткізу жолындағы мақсат, мазмұн, әдістер мен құралдардың біртұтас қызметін бейнелейтін үдеріс.

Сонымен, педагогикалық технология – тиімді оқыту жүйелерін құрастырумен, оқу процестерін жобалаумен айналысатын педагогикалық ғылымның бағыты.

Біріншіден, оқыту технологиясы – оқу ақпараттарының пайда болып көрінуі, өзгеру, өңделу әдістері мен құралдарының жиынтығы болса; *екіншіден* оқыту барысындағы мұғалімнің оқушыға қажетті техникалық және ақпараттық құралдарды қолдана отырып, әсер ету жолдары туралы ғылым.

Яғни, оқыту технологиясы – алға қойған мақсатқа жетудің тиімділігін қамтамасыз ететін оқытудың әдісі, құрал және түрлерінің жүйесі арқылы оқыту мазмұнын жүзеге асыру жолы. Сөйтіп, оқыту технологиясында мазмұн, әдіс және құралдардың өзара байланысы мен себептілігі жатыр, ал қажетті мазмұнды, тиімді әдістер мен құралдарды бағдарлама мен қойылған педагогикалық міндетке сәйкес іріктей білу мұғалімнің педагогикалық шеберлігіне байланысты. Анықтамалардан технология мұғалім мен оқушының іс-әрекетімен, оның құрылымымен, құралдарымен, әдістерімен және түрлерімен тығыз байланысты деген тұжырым аңғарылады.

Педагогикалық технологиялардың қазіргі мағынасы адамның іс-әрекетінде білімдердің тәсілдерін қолдана отырып белгілі бір нәтижеге қол жеткізуге кепілдік беру. Осылайша технологияның негізгі белгілері болып табылатындар:

белгілі бір құрамдардың жиынтығы (сәйкес келуі, кірігуі);

логикасы, құрамдардың бірізділігі;

әдіс-тәсілдер, әрекеттер;

нәтиженің кепілі.

Жеке тұлғаны дамытуға бағытталған оқыту технологиялары төмендегідей:

В.Ф.Шаталовтың тірек белгілер негізіндегі технологиясы

- П.М.Эрдниевтің дидактикалық бірліктерді шоғырландыру (ДБШ) технологиясы

В.В.Фирсовтың саралай оқыту технологиясы ;

Ш.А.Амонашвилидің ізгілікті-тұлғалық технологиясы;

Л.В.Занковтың, Д.Б.Эльконин-В.В.Давыдовтың дамыта оқыту технологиясы ;

Ю.К.Бабанскийдің оқу процесін оптимизациялау технологиясы;

М.Чошановтың, П.И.Третьяковтың, К.Я.Вазинаның, В.М.Монаховтың модульдік оқыту технологиялары ;

Г.К.Селевконың өзін-өзі дамыта оқыту технологиясы ;

Ж.А.Қараевтың, Т.Т.Ғалиевтің, Ә.Жүнісбектің, М.М.Жанпейісованың, Н. Оразахыновалардың оқыту технологиялары кеңінен танымал.

Тұлға қалыптастыруда педагогикалық технологиялардың түрлі тәсілдері мен формаларын жүйелі қолдана білу маңызды. Жүйелілік тәсіл оның құрамдарының өзара ықпалдастығы мен өзара байланысын көрсететін жүйе құруды білдіреді. Сонда жүйелілік және біртұтастық тәсілдері жүзеге асырылады, бұл мектепті басқару қызметінің тиімділігін қамтамасыз етуге мүмкіндік туғызады.

Жүйелілік тәсілі барысында инновациялық қызметтің негізгі мақсаттары анықталды, яғни оқушының жеке тұлғасының :

- қажеттіліктерін қанағаттандыру;

- жан-жақты дамыту;

- қабілеттерін ашуға мүмкіндік туғызу және білім берудің қазіргі даму кезеңінде оларды реттеу қажеттілігі айқындалды.

Жүйелілік тәсілін тиімді қолдану барысында талқылау, талдаудың да маңызы зор. Талдау қызметінің формалары мен әдістері ұжымдық талдау мен ізденіске бағытталған. Өзін-өзі талдау жазбаша түрде де (қойылған сұрақтарға жауап беру, баяндама тезистері, әдістемелік құралдар), сұхбаттасу, тест, әңгімелесу формасында да іске асырылады.

Оқытуды ұйымдастыру формаларының бірі — оқушылардың шағын топтарда жұмыс істеуі. Мұндай жұмыстың басты жетістіктерінің бірі – әрбір оқушыны нәтижелі оқытуға жағдай жасап қана қоймай, жан-жақты дамуына ықпал етуі. Шағын топтар жұмысының негізінде оқудағы өзара ықпалдастық қызмет жатыр. Ең басты фактор мұғалім мен оқушының әрекеттестігі болып табылады. Топтық жұмысты басқару негізінде тек қана өзара ықпалдастық, қолдау, көмек көрсету жатуы тиіс. Мұндай кешенді жұмыстардың тұтастығы оқушының шығармашылығын дамытуға бағытталған іс-әрекетінің құрылымдық жүйесін құрайды.

Ізденіс барысында мұғалім мен оқушының іс-әрекеттегі өзара қарым-қатынасын ұйымдастыруда, негізінен, Л.Фридманның төмендегідей ережелерге негізделген тұжырымдамасы ойымызды жинақы бергендей:

Оқу оқушының жеке, топтық, ұжымдық жұмыс барысындағы түрлі қызметінің жүйесі ретінде қаралады. Олар оқушының қисынды ойлауын, көзге елестету қабілетін, жадын, шығармашылығын және т.б. қабілеттерін дамытуға, яғни білім берудің мақсаттары болып табылатын жеке тұлғалық қасиеттерін дамытуға бағытталған.

Оқуды басқарудың психологиялық сенімді түрі – ең алдымен, оқушының қажеттіліктерін, қызығушылығын және қызмет мақсаттарын дамытуға жағдай жасау.

Оқуды басқару икемді болуы тиіс, бұл тек оқушылардың іштей өсуі жүргенде ғана, балалардың білім дәрежесінің артуына қарай мүмкін болады.

Оқушылар нақты оқу қызметінің мақсаттарын анықтауға тікелей қатысуы керек, яғни басқару жеке тұлғаға бағытталған болуы тиіс. Оқу процесін жеке

тұлғалық басқару дәрежесі оқушылардың өсуіне қарай артып отыруы және оқудың жоғарғы сатысында жалпылама сипат алуы тиіс.

Оқыту процесін басқару балалардың ішкі қуатына және мүмкіндіктеріне негізделіп жүруі тиіс.

Тұлғаны дамыту – педагогикалық жағдаяттардың басты сипаттамасы. Ал сын тұрғысынан ойлау қабілетін дамыту – тұлғаның ой-өрісінің жетілуі мен өміршең білімді қабылдауы үшін қажетті негіз. Ал бұл бағытта педагогикада қарқынды түрде қолданылып отырған интербелсенді оқыту тәсілдері оң нәтижеге бастар ізденіс болып отыр.

Интербелсенді оқыту үдерісінің мақсаты - педагогикалық өзара ықпалдастық әрекетіне қатысушылардың мінез-құлық және қызмет үлгілерін өзгерту және жақсарту. Өз әрекетін және серіктесінің әрекетін талдай келе, әрбір қатысушы өз мінез-құлқының үлгісін өзгертеді және білімді саналы түрде меңгереді.

Интербелсенді оқыту үдерісін ұйымдастырудың жетекші қағидалары:

ойлау қызметін ұйымдастыру;

мазмұн шығарушылық қызметті ұйымдастыру;

өзіндік пікірін қалыптастыру мен сөйлеу, жазу әрекетін дамыту;

алынған ақпаратты қорыту, кері байланысты ұйымдастыру.

Оқушыны белсенді іс-әрекетке тарту – тұлғаны дамытушы педагогикалық жағдаят құру болып табылады. Соңғы кездері тапсырмаларды ұжыммен орындау мақсатындағы еркін қатынасқа жағдай жасайтын алуан түрлі топтық жұмыс формаларына ерекше назар аударылып жүр. Қандай да бір шартты талаптардың, мұғалімнің алдында қорқыныш сезімінің болмауы, табиғи еркіндік – мұның бәрі жеке тұлғаның шығармашылық қабілеттерін айқындап, дамытуда жағымды ахуал қалыптастыратындығын айқындауда. Сонымен, педагогикалық технология дұрыс таңдалып, ұйымдастырылса, білім беру үдерісі өзін-өзі дамытуға, мүмкіндіктерін өз бетінше іске асыруға, дара режимде жұмыс жасауға мүмкіндік туғызады. Мұндай мақсатқа жетуді пәнді оқытудағы дамытушылық орта, тиімді технология мен психологиялық жағымды ахуал қамтамасыз етері сөзсіз.

Білім беру арқылы тұлғаның шығармашылық белсенділігін көтеру және білім алушының шығармашылығын қалыптастыру мәселесіне біртұтас педагогикалық үдеріс тұрғысынан қарау қажет.

Әдебиеттер:

1. ҚР Білім туралы Заңы. 27.07.2007ж
2. Левитес Д.Г. Практика обучения: современные образовательные технологии. – М.: Изд-во: «Институт практической психологии»; Воронеж: НПО «МОДЭК», 1998. – 288 с.
3. Беспалько В.Л. Слагаемые педагогической технологии – М.: Педагогика, 1989. - 192 с
4. 18. Лихачев Б.Т. Педагогика. Курс лекций: Учебное пособие – М.: Прометей, 1992. - 528 с.
5. . Фрадкин Ф.А. Вопросы формирования и воспитания ребенка в группе. Методическое пособие. -Владимир, 1972.-76 с
6. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие. – М.: Народное образование, 1998. - 256 с.
7. Караев Ж.А. Педагогическая технология обучения. // Методическое пособие. – Алматы: Респ. изд. комитет, 1999. – 118с.

Султаниязова И.С.

PhD доктор, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті

Боранбаев Д.С.

магистрант, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті

Қ. ЖҰМАДІЛОВ РОМАНДАРЫНЫҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ

Аңдатпа. Мақалада Қ.Жұмаділов шығармаларының тақырыптық ерекшеліктері талданылады. Көркем шығармаларда көтерілетін ұлт тағдыры мәселесіне тоқталынып, ұлтшыл, ұлттық сөздерінің анықтамасы беріледі. Қазақ тарихының Қабдеш Жұмаділов романдарында суреттелу шынайылығы қарастырылады.

Кілт сөздер: Қ.Жұмаділов, тарихи романдар, қазақ тарихы, ұлт тарихы.

Қ.Жұмаділов шығармашылығы арқылы қазақ романдарындағы ұлт тағдыры мәселесін сөз еткенде тақырыптың жан-жақтылығы байқалады. Ең алдымен жазушы үш ғасырға созылған бодандықтың тамырына балта шабатын циклды шыншыл романдар мен повесть-хикаяттар туғызды. Осы арқылы әлемдік дамудағы қазақ прозасының тағылымдық сипатын байытты. Оның шығармаларындағы өмір шындығы тарихи деректерге негізделіп қана қоймайды, мұнда рухани ортақ қазынамыздың әрбір маңызды сөзі талқыға түседі. Мысалы, ХХ ғасырдың бас кезінде ғана қолданылып, одан кейін жетпіс жыл бойы архаизмге айналып, қазір қайта тірілген «милләт» сөзіне Қ. Жұмаділов кеңес өкіметі тұсының өзінде-ақ «Соңғы көш» романы арқылы қайтадан жан бітіреді. Үрімжіде «оңшылдарды» айыптауға қарсы қолданылған «милләт – ұлт», «милләтшіл – ұлтшыл» деген сөздер Шыңжандағы ұйғыр-қазаққа ортақ.

Қазіргі уақытта қолданысқа дендеп енген «ұлт мәселесі», «ұлттық мемлекет», «ұлттық мәдениет», «ұлттық байлық», «ұлттық дәстүр», «ұлттық мүдде», «ұлттық рух», «ұлттық намыс», «ұлттық дүниетаным», «ұлттық келісім», «ұлттық қауіпсіздік», «ұлттық саясат». «ұлттық мереке», «ұлттық тіл», «ұлттық табыс», «ұлттық экономика» және ұлт-азаттық қозғалыс», «ұлтшылдық» деген сөздердің анықтамасы жаңаша шыққан «Қазақ ұлттық

энциклопедиясында» беріліпті [1, 22-37 б.]. Бұларды жөнсіз даралап бөлшектей берудің қажеті шамалы екендігі белгілі. Бірақ ұлттық құндылықтарымызды біріктіретін ұлттық идея мен ұлттық мүдде туралы ғылыми түсінік қажет. Өкінішке орай ұлттық энциклопедиямыздан «ұлттық идеяның» да, «ұлтшыл» деген сөздің де анықтамаларын кездестіре алмадық. Қ.Жұмаділовтің өз сөзімен айтсақ: «халықшыл», «отаншыл» деген сөздер жақсы болғанда, «ұлтшыл неге жаман болуға тиіс? Тәуелсіз, еркін елдерде «ұлтшыл» сөзі әлі күнге дейін оң мағынасында қолданылады. Оларда «ұлтшыл» атану – мақтаныш. Ал, біз өз халқын сүйген азаматтарды «ұлтшыл» деуге аузымыз бармай, «ұлтжанды» деп жүрміз. Ұлт деген қасиетті ұғымды өйтіп қорлауға болмайды. Сондықтан мен шар тартқан шағымда «бірдеңе жанды» атанғанша жасымда көп бейнетпен алған «ұлтшыл» деген атағымды сақтап қалғым келеді», – дейді [2, 278 б.].

Қ.Жұмаділов шығармашылығын шекараның арғы бет, бергі беті деп бөлуге келмейді. Міне екі өлкедегі қазақ ұлтының басындағы ұқсас трагедиялық жағдай, халықтың ежелден қалыптасқан мәдени-этникалық салт-дәстүрлері мен тіліне, дініне, діліне, өмір сүріп отырған атамекеніне төнген зұлматтың зардаптары тұңғыш рет Қ.Жұмаділов шығармалары арқылы қалың оқырманға жетті. Бұдан Қ. Жұмаділовтен басқа шекара тақырыбына қалам тербеген адам болмаған екен деген ой тұмау керек. Бұл тақырыпқа 1960-1980 жылдарда бірін-саран прозалық шығарма жазғандар социалистік реализм шиырынан шыға алмады, ал Қ. Жұмаділовтің ерекшелігі сонда, ол кейіпкерлерін бай мен кедей деген жікке бөліп әуре болған жоқ. Жазушы ұстанымы – тарихи шындық, өмірде болған нақты оқиға мен өзінің жеке интуициясынан туған көркемдік қиял. Мұның бәрі суреткерлік шеберлікпен ұштаса келе, әдебиетіміздің ақтаңдақ беттерінің толығына себеп болды. Филол.ғ.д., проф. С. Негимов тұжырымдамасына сүйенсек, «көркемдік қиял шындық пен шарттылықтың бірлестігі мен тұтастығына негізделеді» [3, 5 б.].

Қ. Жұмаділов шығармаларындағы көтерілген мәселе қазақ әдебиеті тарихының ақтаңдақ беттерін ғана емес, тарих ғылымының да ақтаңдақ беттерін жүйелі түрде сараптауға ой салары хақ. Орыстың көрнекті тарихшы-ғалымы П. Румянцев: «Халықтың 95 пайызы өзінің төл тарихы туралы мағлұматтарды тарихи-зерттеу еңбектерден емес, тарихи романдардан алады» деген екен [4, 5 б.]. Сондықтан да қаламгердің тарихи шығармалары ірі империялардың отарлау саясатының басталуы мен аяқталуына тікелей қатысты болғандықтан, объектіні

үш хронологиялық салаға бөліп, төрт тұрғыда қарастыруға болады. Бірінші, ХУІІІ ғасырдағы ірі тарихи оқиғалардың тұтас көрінісі, қазақ-жоңғар соғысының бұрын еш жерде сөз болмаған соңғы ұрыстары, жау қолынан азат етілген ежелгі атамекендеріне жергілікті халықтың қайта қоныстана бастауы, жоңғар хандығының жер бетінен жойылып, Қытаймен арадағы байланыстың күшеюі, көшпенділер мемлекеттілігінің соңғы тұяқ серпісі, сондай-ақ, патша үкіметінің қазақ даласын зерттеу кезеңінің аяқталып, қитұрқы отарлау саясатының басталуы, қазақ хандығымен саяси-мәмілегерлік қатынас орнатуы, әскери қоныстар мен қамалдардың салына бастауы «Дарабоз» дилогиясында көрініс табады. ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың басында жоңғарлардан азат етілген көшпенділер мекенінің шекарасының айқындалуы, Ресей мен Қытайдың мүдделі саясаты, отты қаруға қолы бұрын жеткен екі империяның жоспарлы түрде әскери қоныстандыруды бастауы, жергілікті халықтың шет аймақтарға күшпен ығыстырылуы «Тағдыр» романында суреттеледі. ХХ ғасырдың басындағы ұлт-азаттық қозғалыстар, «аққашқан жылындағы» оқиғалар, Алаш идеологиясының Шыңжан қазақтарына тигізген әсері, ашаршылық зардаптары, ұлт тәуелсіздігі жолындағы халық күресін «Соңғы көш» роман-дилогиясында кеңінен беріледі. Шет елде өмір сүріп отырған қазақтардың ХХ ғасырдың аяғына дейін тартқан зардаптары суреттелген шағармалардың Қазақстанда жарық көруіне тигізген Қ.Жұмаділовтің ықпалы зор. Қ.Жұмаділовтің шығармаларындағы отаршылдықтың зардаптары мен оған қарсы халық күресінің көрінісі үш ғасырды қамтиды. Бірінші – ХУІІІ ғасыр, екінші – ХІХ ғасыр, үшінші – ХХ ғасыр.

Қ. Жұмаділов 1960 жылдардан басталатын ең алғашқы шығармаларынан бастап-ақ, қазіргі күнге дейін ол өзінің ұлшылдық ұстанымынан бір елі айнымай жазып келеді. Тоталитарлық кезең тұсында ұлттық болмысымыздың өзіне тән ерекшеліктерін ажыратуға болмады, сондықтан да Қ. Жұмаділовтің екі өлкедегі ұлт тағдырын, ірі империялардың отарлау саясатын тұңғыш қозғаған романдары туралы тіс жарып айта алмадық.

Қ. Жұмаділов дәуір шындығын ашып көрсетуде Абылай, Қабанбай, Демежан сияқты жекелеген тұлғалардың ролін жоғары қойса да, тарихтың табиғи дамуын рулық қатынастар мен тайпалық одақтардың қақтығысынан туындатады. Сондықтан да Ш.Рахметұлының сатылап көрсетіп отырған қазақ

ұлтының құрамдас бөліктеріне назар аударсақ, Қ. Жұмаділов тарихтың бетіне тіке қарай алады екен. Десе де көне түркі заманынан басталатын тарихи уақыт бірлігі оның «Дарабоз», «Тағдыр», «Соңғы көш» романдары арқылы келер заман жаңалығымен жалғасып отырды, сонымен бірге қазақ ұлшылдығы арқылы жалпы адамзатқа тән рухани құндылықтардың эстетикалық мәнін ашып көрсетуге жол таба білді.

Қ. Жұмаділовтің өмір жолы да – күрес жолы. Ол ұлт тағдырын қозғайтын тарихи романдар ғана туғызып қойған жоқ, Қытайдың отарлау саясатын, гоминдаң үстемдігін барынша кең ашып көрсететін қырық жылға созылған түрме туындысы алты томдық «Қылмыс» романын жариялатуға да мұрындық болу арқылы қалың оқырманға өзінің азаматтық ұстанымын тағы бір қырынан танытты.

Қ. Жұмаділов – бір қиырда жатса да, М.Әуезов шығармаларынан жастайынан нәр алып қана қойған жоқ, оның көзін көріп, Абайтану дәрістерін тындаған адам. Сонымен бірге шетелдік студент ретінде бірнеше рет көзбе-көз отырып сөйлесіп, данышпан жазушының ақ батасын алады. Сондықтан да талапты шәкірттің ұлы ұстазына «Могикандардың» соңы, кешегі Алаш қайраткерлерінің ғайыптан тірі қалған соңғы тұяғы еді» деп «Таңғажайып дүние» атты ғұмырбаяндық романында сипаттама беруі тегін емес [2, 208 б.].

Суреттеп отырған заман ахуалын өте жетік білу және сол заманды бүкіл болмысымен сөйлету М. Әуезов салған көркемдік дәстүр болатын. Ал М.Әуезовтен кейін І.Есенберлин, Ә.Нүрпейісов, Қ.Ысқақов, Ә.Кекілбаев, Ә.Әлімжанов, Т.Әлімқұлов, С.Жүнісов, Ш.Мұртаза, С.Сматаев, М.Мағауин, О.Бөкей, Д.Исабеков, С.Елубаев т.б. шеберлік мектебін жалғастырушылардың қатарында Қ.Жұмаділов те аз тер төккен жоқ. Ол М. Әуезов сөз ететін кезеңді басқа қырынан яғни ол тұста бұл елге таныс емес, шекара сыртында қалған қазақтардың оқшау да шытырман тағдыры арқылы сөз етті. М. Әуезов Абайдай ғұламаны биік өреге көтеріп, бүкіл дүниежүзіне танытса, Қ. Жұмаділов Демежандай ұлттық қаһарманды биік шыңға шығарды. Басқа тілдерге аударылғанда ғана бағы ашылатын кейбір шығармалардай, «Тағдыр» романы батыс үлгісі бойынша пішілген жоқ. Белгілі ғалым Ш. Елеукеновтің «Тағдырды» оқып отырғанда қазақтың кең даласына сүңгіп кеткендей рахатқа бөленесің» деуі де сондықтан [5, 630 б.].

Қ.Жұмаділов ертеде көтеріліп, тарпы құрыған Алаштықтардың бұл әрекетінен бейхабар жерде қалған сияқты болып көрінгенімен, ол екі жақтағы қазақтардың ұлттық танымын осы тұрғыда көрсетіп, төл мәдениеттің сөлін жинақтай білді. Кеңес өкіметі тұсында Қ. Жұмаділов шығармалары арнайы әдеби сын назарына іліккен жоқ, себебі оның туындылары социалистік реализм талабымен мүлде үйлеспеді, десе де ол – алдына қойған мақсатынан еш жаңылмай, жастайынан басында піскен ойларын ұлттық көзқарас тұрғысынан айтып кетуге бел буған жазушы. Тәуелсіздік таңымен бірге жазушы шығармаларының да жұлдызы жана бастады. Сондықтан да академик Р.Бердібаевтың Шығыс Түркістан тақырыбына тегеурінді қалам тербеп жүрген Қ. Жұмаділовтің романдары «жұрт назарын аударарлық құбылыс» деп қарауы тегін емес [6, 324 б.]. Мұны Қ.Жұмаділов шығармаларына нақтылы роман зерттеушілері тарапынан тұңғыш айтылған әділ пікір десек те болады.

Қ.Жұмаділовке тигізген Алаш ықпалы туралы айтқан кезде ол мұндағы жұртқа қарағанда Алаш әдебиетімен еркінірек сусындап өсті. Қазақстандықтардың Алаш құпиясымен түбегейлі таныса бастауы – тәуелсіздіктен кейінгі жылдардың жемісі.

1965 жылдан 1985 жылдарға дейін шетелдегі, әсіресе Қытайдағы қандастарымыздың тағдыр тауқыметінен бұл ел мүлде хабарсыз еді. Міне дәл осы кезде Қабдеш Жұмаділовтің «Соңғы көш» (1974) роман-дилогиясының 1-кітабы 40 мың данамен жарқ ете түскенде, бұл кітап айналасы бір айдың ішінде тарап кетеді. Неге десеңіз, Шыңжаң қазақтарының арасынан шыққан сыншы Асан Әбеуұлының дерегіне жүгінсек, 1980 жылдан 2008 жылға дейін Қытайдағы қазақтар 80-ге жуық роман жариялатыпты. Оның алдындағы 30 жылда бірде-бір роман жарық көрмеген. Әлгі 80-ге жақын романның көбі тарихи тақырыпта жазылғандығын, сондықтан тарихи дәуір сипатын ашып бере алғандарын жеке бөліп зерттеу қажеттігін «Ал, құр хикаят айтып, тарихи уақиғаны сілекейлеп, шала мұжып тастағандардан тазарту» қажеттігін атап көрсетеді [7, 8 б.].

Қ. Жұмаділовтің «Соңғы көш», «Тағдыр» романдарынан ұлт тағдырын, оның бастан өткерген қайғы-қасіретінің таңбасын айқын көруге болады. Қ.Жұмаділовтің романдарындағы көтерілген мәселе Қазақстанда ғана емес, Қытай қазақ әдебиетінде де бұрын ешқандай түрен түспеген тың тақырып болатын.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. – Алматы: ҚЭ Бас редакциясы, 2007 9 т. – 688 б.
2. Жұмаділов Қ. Таңғажайып дүние. – Алматы: Тамыр, 1999. – 623 б.
3. Негимов С. Әдебиет әлемі. – Алматы: Ана тілі, 2008. – 256 б
4. Сулейменов Р.Б., Мойсеев В.А. Аблай хан: внешняя и внутренняя политика. Изд.2-е. – Алматы: Жазушы, 2001. – 168 с.; Болатханұлы Д. Қ.Жұмаділовтің «Дарабоз» дилогиясы (жанр және поэтика): филол.ғыл. канд...дис. – Алматы, 2007. – 120 б.
5. Елеукенов Ш. //Кітапта.: Жұмаділов Қ. Тағдыр. Он екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Қазығұрт, 2005. – 7 т. – 630 б
6. Бердібаев Р. Бес томдық шығармалар жинағы. Тарихи роман. Мұхтар шыңы. – Алматы: Қазығұрт, 2005. –3 т.– 448 б.
7. Әбеуұлы А. Сын түзелмей көркем әдебиет көтерілмейді. // Әдебиет айдыны. 2008, 24 қаңтар.

Teoretyczne i metodologiczne problemy badania mowy

Султаниязова И.С.

М.Өтемісов ат. БҚУ доценті, философия докторы (PhD)

E-mail: su.indira@mail.ru

Жумагалиева А.Н.

М.Өтемісов ат. БҚУ магистранты

ЛЕКСИКАДАҒЫ ҚАРАМА-ҚАРСЫЛЫҚ ҰҒЫМЫНЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа. Мақалада қарама-қарсылықты білдіретін терминдер философиялық негізде талданылады. Өмірдегі қарама-қайшылық логик-философтардың тұжырымдары негізінде сараланып, тілдегі қарама-қарсылық логика мен философиядағы қарама-қарсылық категориясының тілдегі бөлшек бейнесі ретінде қарастырылады.

Кілт сөздер: антонимия, қарама-қарсылық, қарама-қайшылық, айырмашылық, диалектика

Қарама-қарсылық пен мағыналық ұқсастық байланысына негізделген тілдік бірліктер мағыналық қырынан алғанда лексиканың жүйелі ұйымдасуындағы мықты құрал екені жасырын емес. Антонимдер мен синонимдерді қолдану – ауызша да, жазбаша да қатынаста жиі кездесетін құбылыс. Олар мәтіннің барлық түрінде де (көркем, ғылыми, публицистикалық, жарнама, ресми) көрініс табады. Күнделікті өмірді, тартыс, пікірталас, телебағдарламаны қарама-қарсылықсыз елестету мүмкін емес.

Логика мен тіл білімі табиғи тілді дәстүрлі бағытта зерттейді. Тілді кеңірек, философия мен тіл білімінің тоғысқан тұсында қарастырған жөн. Тілді талдау барысында тілдің, ойлау мен шындық қатысы және адами таным механизмдерін ашу мәселелерін аттап кете алмаймыз [1]. Антонимия құбылысының табиғатын дұрыс тану үшін қазіргі логика мен философия көзқарасы тұрғысынан қарау дұрыс болмақ.

Көптеген логиктер мен философтардың синонимия, антонимия және т.б. семантикалық категорияларды философияның (соның ішінде гносеологияның) маңызды да қызықты мәселелерінің бірі ретінде қарастырулары орынды.

Платон мен Аристотель де ұғым арқылы болмыстың түпкі және көрнекті қасиеттері түсінілетіндігін айтып кеткен болатын. Қазіргі логика мен тіл білімінде ұғымдар қасиеттерін, белгілері мен қатынастарын қоса алғандағы заттар мен құбылыстар туралы ой ретінде анықталады. Қасиет, белгі мен қатынас ұғым ретінде жалпы және заттар мен құбылыстардың түрлеріне қарай ерекше белгілер болып табылады. Ұғымдық ойлау талдау мен қорыту, алшақтату мен айыру және біріктіру сияқты күрделі ой операциялары арқылы жүзеге асады.

Адамдардың қоршаған орта туралы алған ақпараттары тіл мен сөйлеуде көрініс табатыны талас тудырмаса керек. Осы көзқарас тұрғысынан алғанда, адамдарға ерекшеліктерді айыру қасиеті тән.

Шынайы өмірдің үздіксіздік сипаты адам санасында көрініс табу үдерісінің үздіксіздігіне негізделеді. Кез келген заттың бірнеше қыры болады, адамдар оны әртүрлі қырынан таниды. Оның бір белгілері көмескіленіп, жаңа белгілері ашылып жатады.

Адамның шынайы өмірді тану үдерісі шексіз. Айтушы не жазушы шынайы өмірдегі қандай да бір затты не құбылысты білдіруде оның сипаттамасын басшылыққа алса, сол зат не құбылысты өз мақсатына жетуде пайдалану үшін оны басқа зат не құбылыспен салыстыра қолданады.

Антонимияны философиялық және логикалық көзқарас тұрғысынан талдау бұл құбылыстың табиғатына терең үңілуге мүмкіндік береді.

Қарама-қайшылық қай дәуір, қай мәдениет дәрежесінде болмасын, адамдық танымның негізі болған. Тіршіліктің дамуы да болмыстағы құбылыстарды бір-бірімен салыстырып, қайшылықтарын танып, талдау арқылы жүзеге асқан. Адамзат танымындағы, санасындағы қарама-қайшы заттар мен құбылыстардың, сапа мен қасиеттің, түсініктің атауынан тілде қарама-қарсы мәнді бірліктер пайда болды. Қарама-қарсы мағыналы тілдік бірліктердің табиғатын тану үшін қарама-қарсылық ұғымын түсіну қажет. Диалектикалық логикада сыйыспайтын ұғымдар категориясына жататын бұл ұғымдар қайшылықты және қарама-қарсылықты болып екіге бөлінеді. Антонимия теориясында қарама-қарсылық ұғымы – орталық белгі, оның табиғатын тану

антонимияны зерттеудегі басты міндеттердің бірі десек те болады. Белгілі бір жағдайларға байланысты түрлі заттар мен ұғымдар қарама-қарсы қойылуы мүмкін, сәйкесінше, сөздер де бір-біріне қарсы жұмсалады. Болмыстағы кез келген затты не құбылысты зерттеу барысында оның қарама-қарсы жақтарын анықтауға тура келеді. Қарама-қарсылық және қарама-қайшылық ұғымдарының философияда талданылуына тоқталған жөн.

Қарама-қайшылық – бүтіннің қарсы жақтары, өйткені олар бір-біріне қарама-қарсы орналасқан деген көзқарас бар. Бұл жерде сонда «қарама-қарсылық» дегеніміз не деген орынды сауал туындайды. «Қарама-қарсылық» және «қарама-қайшылық» ұғымдары кейбір философиялық және лингвистикалық әдебиеттерде бір мағынада жұмсалып келеді. В.Карданов қарама-қайшылықты қарама-қарсылықтар арасындағы қатынас ретінде қарастыруды ұсынады. Үдерістер мен құбылыстар қарсы жақтары бар не дамудан тұратын қарама-қайшылықтар деп біледі. Диалектикалық қарама-қайшылық қарама-қарсы жақтар мен дамулардың бірлігі, өзара негізделуі ретінде сипатталады. Қарама-қайшылықта әрбір жақ бір-бірін жоққа шығара отырып, басқа нәрсені меңзейді [2, с. 26-30].

Өзара бір-бірін жоққа шығаратындардың өзара әсері, бір объектідегі бір-бірін қарама-қарсылыққа негіздеу қарама-қайшылық болып табылады. Философияда қарама-қайшылыққа былайша анықтама беріледі: «қарама-қарсы, бір-бірін жоққа шығаратын жақтардың және өзара қозғалыс пен даму көзі ретінде ішкі бірлікте болатын заттар мен құбылыстар дамуының өзара әсері» [3, с. 545].

Бұл табиғи, қоғамдық және танымдық үдерістердің барлығына тән. Диалектикалық қарама-қайшылық – табиғат, қоғам және ойлаудағы қозғалыстың ішкі бірлігі.

Қарама-қайшылық «қарама-қарсылықтың бір жағы болып табылатын нақты тұтастықтың күресуші сәттердің біреуі. Сыртқы және ішкі қарама-қайшылықтарға бөлінеді: сыртқы қарама-қайшылық бір-бірінің бар екендігін мойындай тұра, толықтай жоққа шығаратын, бірақ жеке де қолданылатын қарама-қарсылықтың қарсы жақтары (полюстері) (мысалы, пролетариат пен буржуазия) болса, ішкі қарама-қайшылық бір-бірін жоққа шығара отырып, өзара қатынаста болады (мысалы, өндірістің қоғамдық сипаты және жеке капиталистік әдіс)» [3, с. 543].

Қарама-қайшылық өзара әсер формасы ретінде тек қарама-қарсылыққа ғана тән емес, сонымен қатар басқа да айырмашылықтардың ішкі мазмұны болып келеді. Айырмашылықтар өсе келе қарама-қарсылыққа өтеді. Қарама-қарсылықтар арасындағы қатынаста қарама-қайшылық толық дамиды да, ерекшеленетін жақтардың бір-бірін алшақтату жүретіндіктен айқын көрініс табады.

Қарама-қарсылық – қарсы жатқан және қарсы тұрған жақ емес, түбірлік белгісі жағынан бір-бірінен ажыратылатын, арасындағы қарама-қарсылық соңғы шегіне дейін өскен жұп. Мұнда бір қарама-қарсылықтың болуы, дамуы келесі қарама-қарсылықтың болуы мен дамуын шектейді. Екі жақтың бір-біріне диалектикалық қарама-қарсы болуында өзінің басқа «өзі» болады. Бұл олардың өзара ауысуына негіз болады. Мысалы, сандық өзгерістер сапаға ауысса, жаңа сапа жаңа сандық өзгерістерге алып келеді [4, с. 90-91].

Логикада ұғым жалпы (заттың негізгі, ерекше белгілерін білдіретін формальды) және күрделі (заттың барлық белгілерін, басқа заттармен арақатынасын, байланысын тұтас қамтитын) деп екіге бөлінеді.

Қарама-қарсылықтың бірлігі мен күрес заңы диалектиканың негізгі өзегі болып табылады. Дүниеде қарама-қарсылықсыз ештеңе жоқ екендігіне Аристотель сөзі де дәлел: «Тіршіліктегі заттар мен мәндер қарама-қарсылықтардан тұратынын бәрі де мойындайды; кемінде бастама қарама-қарсылықта екенін бәрі де хабарлайды, айталық, біреулер тақ пен жұпқа, басқалар жылы мен суыққа, үшіншілер шектілік пен шексіздікке, төртіншілер – махаббат пен қастандыққа нұсқайды». Ежелгі грек диалектигі Гераклит: « Бәрі де ағыста, бәрі де өзгерісте. Теңіз суы әрі таза, әрі лас», – деп нақтылап айтқан болатын. Қарама-қарсылықтардың бірлігі мен күрес заңын жан-жақты зерттеген Г.Гегель қайшылықта дамиды деп табиғат та, қоғам да емес, адам санасы, абсолюттік идея деген тұжырымға келді. Идеалистік пікірдегі философтар «өмірде ешқандай қайшылықтар жоқ, ол тек адам санасында болады» дейді. Диалектикалық материализм адам санасындағы қайшылық өмір қайшылығының бейнесі деп түсіндіреді. Қарама-қарсылықтың бірлігі дегеніміз – қарама-қарсы жақтардың бір-бірінен өмір сүрмейтіндігі. Олардың бірлігі жойылған жағдайда, қарама-қарсылықтың өзі де мәнін жояды. Философия оқулығында: « Ақ пен қара қарама-қарсы. Ал ақ болмаса, қараны түсіну мүмкін емес. Сондай-ақ, ұзын мен қысқа, жақсы мен жаман, пролетариат пен буржуазия, осылардың қарама-қарсы

жақтарын алып тастасаңыз, онда олардың мәні жойылады. Мәселен, ұзынды қалай түсінеміз, қысқа болмаса, жақсыны қалай түсінеміз, егер жамандық болмаса, адам бостандықтың бақыт екенін түсінбес еді, егер тұтқындық болмаса», – деп түсіндіріледі [5, б. 113].

Қарама-қарсылық пен бірлік заңының сәйкестік, айырмашылық, қарама-қарсылық, қайшылық ұғымдары мен категорияларынан тұрады. Сәйкестік әрбір заттың өзіне-өзінің және басқа заттармен теңдігін білдіретіндігі белгілі. Сәйкес, тепе-тең деген заттардың арасында да басқа қырынан алып қарағанда айырмашылық болады. Сәйкестік пен айырмашылық арасында диалектика бар, бұл заттардың арақатынастары тепе-тең еместігін көрсетеді. Заттар қарама-қарсылығының бастапқы не соңғы кезі айырмашылық болып табылады. Мұның өзіндік диалектикасы бар, айырмашылықтың ең тереңдеген шегі қарама-қарсылық екенін Г.Гегель пайымдауынан да көруге болады: «Үйлестік айырмашылыққа, ал айырмашылық қарама-қарсылыққа өтеді» [6, с. 63-64].

Қарама-қарсылық – табиғат, қоғам, адам санасындағы бірін-бірі жоққа шығаратын, бір-бірінсіз өмір сүре алмайтын заттар, құбылыстар, тенденциялар арасындағы қатынастар. Олардың бірінің-біріне әсері, қатынастары қайшылықтар деп аталады.

Логика-философиялық ой-тұжырымдарға үңілгенде, «сапа» категориясы «қасиет», «жағдай», «түр» категорияларынан бөлек қарастырылғанын байқауға болады. Аристотель «заттарды анадай-мынадай деп айтуға келетіндердің» сапа болатындығын баса айтады [7, б. 72]. Сапаның төрт түрін анықтайды: тұрақты, ауыспалы, сезіну және сапалық-сипаттық. Алғашқы және екінші түрді бір сапаның бір-біріне қарсы қойылған екі қыры ретінде қарастырды: «Бір сапа түрлері ретінде тұрақты және ауыспалы қасиеттерді түсінеміз. ... Ауыспалы қасиет не жағдай деп жылыдан суыққа, немесе саудан ауруға айналуы сияқты жылы мен суық, ауру мен сау және т.б. құбылмалы, тез өзгертін қасиеттерді атаймыз». Сапаның үшінші түріне тәтті, ащы, ақ, қара секілді қасиеттер жатады. Аталған әрбір сапа адам сезіміне әсер етеді: «тәттінің әсерінен дәм сезсе, жылыдан денеге әсер және басқа сапалардан да сәйкесінше әсер алады» [7, с. 74].

Аристотель төртінші сапаға әрбір заттың сыртқы сипатын жатқызады, мысалы, түзу, қисық және т.б. Ол сападағы қарама-қарсылыққа ерекше мән береді: «әділеттілік әділетсіздікке, ақ қараға қарсы қойылады». Сонымен қатар, Аристотель сапаның азырақ және көбірек дәрежесін қарастырды: ағырақ не

аздап ақ екені айтылады, басқаға қарағанда әділеттірек нәрсе, келесімен салыстырғанда әділеттілігі төменірек болуы мүмкін. «Үшбұрыш» және «төртбұрыш» сияқты кейбір сапалар салыстыру дәрежесіне ие болмауы мүмкін, бірақ кез-келген сападан үлкен дәреже болуы мүмкін [7, с. 77].

Антикалық риторика кезінен бері қарама-қарсылықты білдіретін стилистикалық фигура ретінде анықталып келе жатқан антитезаға ғалымдар ерекше көңіл бөлген. Оны қарама-қарсылық ретінде танитын Аристотель қарама-қарсылық қатар тұрса, түсінікті екенін, ал силлогизмге ұқсастығы оны одан сайын түсінікті ететіндігін айтады. Өйткені жоққа шығару қарама-қарсылықтардың қосылуы екені рас. Өз кезегінде Аристотель былай деген болатын: «Мына үш нәрсеге ұмтылу қажет: 1) метафора, 2) қарама-қарсылық, 3) көрнекілік». Ал Цицерон антитеза туралы келесідей хабарлады: «Гректердің антитеза деп жүргені әртүрлі ұғымдарды өзара қарсы қою, ол арқылы ешқандай жасандылықсыз шешендік ырғақ пайда болады» [8, с. 245]. Теофраст (Дионисий Гилицарнаский, Лисий) болса, «Антитеза болудың үш жолы ғана бар: бір құбылысқа қарама-қарсы қасиет телінеді не қарама-қарсы құбылыстарға бірдей қасиет беріледі, әлде қарама-қарсы құбылыстар қарама-қарсы қасиеттерге ие болады» деп есептейді [9, с. 272]. Квинтилиан өз еңбегінде келесідей тұжырым жасайды: «Қарама-қарсылық, біреулерше айтқанда, салғастыру, грекше антитеза әр түрлі жолдармен жасалады: жеке сөздер, жұптар, бүтін фраза бір-біріне қарама-қарсы қойылады» [8, с. 273]. И.Рижскийдің еңбегінен қарама-қарсылық туралы жазған мындай ақпарат кездеседі: қарама-қарсылық – бір сөйлемде бір-біріне қарсы ұғымдардың қатар кездесуі не бір-біріне қарсы сөйлемдердің қатар алынуы. И.Стефановский антитезаға «біздің әсерді қарама-қарсыға тез ауыстыра алатын қабылдау қабілетімізге негізделген фигура» деген анықтама береді. Сол сияқты біздің ағзамызда әсердің біреуінің екіншісіне тез ауысқанын жылдам сезеді, мысалы, ыстықтың суыққа ауысуы. Танымымызда да өзара қарсы сезімдер жан-дүниемізге қатты әсер етері сөзсіз. Сондықтан да, суреткерлер күштірек әсер ету үшін қарама-қарсы суретті әдейі бейнелейді [9, с. 47-48]. Е.Пастернак болса, антитезаның зат туралы айқын түсінік тудыру үшін қажетті фигура деп есептейді. Антитеза арқылы берілген заттар ерекше әсер етіп, жан-дүниемізге еніп қана қоймай, түсінуге де жеңіл болады екен. Бір-біріне қарсы қойылған заттардың бірі екіншісі арқылы танылатыны белгілі: ақ түс қараның қасында ағырақ көрінеді [10, с. 142].

Гносеологиялық зерттеулер антонимияның тілде пайда болуын шынайы өмірмен тығыз байланыста қарастырады. Қарама-қарсылық өмірдегі заттар, құбылыстар мен үдерістер арасындағы қатынас түрі ретінде түсіндіріледі. Бұл үдерістер мен құбылыстар санаға қатыссыз, шынайы, олар тілде лексикалық және синтаксистік антонимдер ретінде көрініс табады. Десек те, шынайы өмірдің адамның тілдік санасында көрініс табуы қарапайым, пассив үдеріс емес. Құбылыс, зат пен сапа арасындағы байланыс мағыналық қарама-қарсылықтың объективті негізі болып табылады. Қарама-қарсылық категориясы мұнымен шектелмейді. Қарама-қарсы ұғым адам тәжірибесі мен қызмет нәтижелерін санада реттеу арқылы да пайда болады. Мысалы, заттың үш күйі бар: қатты, сұйық, бу. Олардың бір-біріне ауысуы қарама-қарсы күйді береді: қату – еру, қатаю – еріту, булану – суға айналу.

Шынайы өмірде қарама-қарсылықтардың болуы және оларды адамның тану үдерісі оларды тілдік құралдар арқылы бейнелеу қажеттілігін тудырды. Антонимия гносеологиялық, логикалық, психологиялық аспектілері бар жалпы қарама-қарсылық категориясының тілдегі бөлшек бейнесі. Бұл – антонимия негізінде адамның ойлау жүйесінде жатқан салыстыру, ұғымдарды қарсы қою сияқты жалпы сипаттардан хабар берері хақ.

Тіл – таным құралы. Оның бірліктері көптеген күрделі құбылыс, сапа, белгі, қасиет, қатынастардың қарама-қарсылық табиғатын түсінуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер:

1 Демина Л.А. Язык как предмет логико-философского анализа // Рационализм и культура на пороге третьего тысячелетия: материалы третьего Российского философского конгресса. – Ростов на Дону: СКНЦ ВШ, 2002. – Т.1. – С. 265

2 Карданов В.Т. Некоторые особенности определения диалектического противоречия // Актуальные проблемы диалектического материализма / под ред. С.А. Постушного. – М.: Московский гос. ун-т, 1982. – С. 26-30.

3 Философский энциклопедический словарь / гл. редакция: Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев, В.Г. Панов. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – 840 с.

4 Горбач В.И. Проблемы диалектических противоречий. – М.: Наука, 1972. – 359 с.

5 Философия. Жоғары оқу орындары студенттеріне арналған оқу құралы. – Алматы: Рауан, 1991. – 320 б.

6 Гегель Г. Наука логики. – М.: Мысль, 1971. – Т. 2. – С. 63-64.

7 Аристотель. Томика // Аристотель: соч.: в 4-х т. – М.: Мысль, 1978. – Т. 2. – С. 347-531.

8 Античные теории языка и стиля / под ред. О.М. Фрейденберга. – М.; Л.: Гос. соц.-эконом; Изд-во ОГИЗ, 1936. – 341 с.

9 Стефановский И.Н. Учебный курс теории словесности. – Белгород: Типография А.А.Вейнбаума, 1899. – 155 с.

10 Пастернак Е.Л. «Риторика» Б. Лами в истории французской филологии. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 328 с.

Султаниязова И.С., Досалы Л.К.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан

su.indira@mail.ru

ТІЛДІК ЖҮЙЕНІҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа. Мақалада жалпы жүйелік идеясы, оның ішінде тілдік жүйе ұғымы талданылады. Ғалымдардың пікірлері негізінде жүйе, тілдік жүйе терминдеріне философиялық тұрғыдан анықтама беріледі. Жүйе мен құрылымның аражігі ажыратылып, тілдік жүйенің ғылыми негіздері жасалынады.

Кілт сөздер: жүйе, тілдік жүйе, құрылым, тұтастық.

Жүйелілік идеясы антикалық дәуір философтары Евклид, Платон, Аристотель жұмыстарында көрініс тапқан болатын. Олардың еңбектерінде тұрмыстың белгілі бір тәртібі мен тұтастығы ретінде түсіндірілген.

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап жүйе ұғымы ғылымның түрлі салаларында қолданыла бастады. Бұған Ч.Дарвиннің даму теориясы, қатысымдылық теориясы, кванттық физика, құрылымдық лингвистика және т.б. қалыптасуы бастама болды. Бұлар жүйе ұғымының нақты анықтамасын құрып, оны талдау тәсілдерін анықтау міндетін қойды. Бұл бағыттағы қарқынды зерттеулер XX ғасырдың 50-60-жылдары қолға алынды. «Жалпы жүйелер теориясы» бағдарламасын алғашқы болып биолог Л.фон Берталанфи жасаса, 50-60-жылдары кибернетиканың дамуына байланысты жалпы жүйелік концепциялар ұсынылып, жүйе ұғымына анықтамалар беріле бастады.

Жүйелілік ұстанымы нақты ғылымдардан алынған табиғат туралы білімдерді жинақтауға ұмтылған натуралистік философия шеңберінде қалыптасты. Ғалымдар пәндік білімдер қарапайым, орташа болып келетіндігін айтып, «одан күрделі, жүйелі білімге көшу» қажеттігін, сонда ғана пәннің кең жүйенің құрамында қарастырылатындығын дәлелдеді [1, с.3-9; 2, с. 613].

Барлық жаратылыстану ғылымдарының әдіснамалық базасы жүйелілік тәсілі болып табылады. Ол зерттеуді объекті мен оның механизмдерінің

тұтастығын ашуға, күрделі объектілердің көпқырлы байланыс түрлерін, олардың тұтас теориялық бейнесін анықтауға бағыттайды. Жүйелілік тәсіл қызметі құрылымдық сипатқа ие және зерттеу пәнінің жетімсіздігін, жаңа ғылыми міндеттерге сәйкессіздігін табу, сондай-ақ, білімді түсіндіру мен құруда қолданылып отырылған ұстанымдар мен тәсілдердің жетіспейтіндігін анықтау болып табылады [3, с. 613].

И.Арнольд пен Н.Буга жүйе теориясының даму кезеңдерін үшке бөледі: детерменизм, стохастизм, адаптация. Ғалымдар бұл жүйе түрлерінің ерекшеліктерін келесідей анықтайды: «Детерминизмдік деп уақытқа байланысты жағдайдың ауысу заңымен жүретін жүйені атаймыз. Онда әрбір келесі жағдай алдыңғы жағдаймен, яғни зерттеушіге белгілі фактормен анықталады. Жүйенің келесі жағдайын алдыңғы жағдайдың негізінде толық болжауға болады... Стохастикалық модельдеудің алдыңғы жүйемен ұқсас тұсы мынада: зерттеушіні қызықтыратын объект емес, оның моделі зерттеледі. Мұндай зерттеулер бұрын белгілі емес жаңа объектілер мен ұғымдар туралы ақпараттарды мәтінде беруге мүмкіндік беретін және шектеу кодына жасалатын бұрмалаушылықтан тұратын хабарламалардың әсерінен кодтың бейімделуін ескермейді» [3, с. 69-70]. Мақала авторлары детерминистік тәсіл тіл білімінде қолдануға келмейтіндігін (оған тіл табиғаты қайшы келеді), ал стохастикалық ұстаным тіл білімінде белгілі бір мақсаттарға жету үшін қолданылатындығын (мысалы, жиілік сөздігін жасауда) айтады. Ғалымдардың пікірінше, тіл сипатына бейімділік тәсілі сай келеді. Детерменистік және стохастикалық ұстанымдарға қарағанда бейімділік жүйесіне қызмет жағдайына қарай жүйенің өзіндік бейімделуі үшін қажетті ақпараттың өзгермелілігі сипаты тән... Қазіргі басқару теориясында бейімделетін жүйе ретінде қызметтің сыртқы жағдайы мен объект қасиеттерінің өзгерістеріне бейімделіп, белгіленген басқару сапасы жүйенің өлшемі мен құрылымын өзгертуге бағытталуын қамтамасыз ететін жүйелерді таниды. Осы мақсатта бейімделу жүйесі қоршаған орта жағдайынан үздіксіз ақпарат алып отыру қабілетіне ие болуы және сол ақпаратты өз қызметін іске асыруда қолдануы шарт. Бейімделу жүйесінің өзара реттелуіне, бір жағынан, жүйе ішіндегі қасиеттер тепе-теңдігінің бұзылуы немесе қызмет міндеттері арасындағы қарама-қайшылық негіз болса, екінші жағынан, жүйе мен оның элементтері қасиеттері арасындағы қайшылықтар себеп болады. Лексикада

тепе-теңдіктің бұзылуы үздіксіз болып тұрады, ол экстралингвистикалық жағдайға байланысты қарқындылық бойынша өзгереді [3, с. 70-71].

Философия ғылымы жүйе мен ортаның тұтастық, құрылымдылық, иерархиялық, өзара тәуелділік сияқты жалпыжүйелік ұстанымдарын алға тартады. Аталған алғашқы үш ұстаным *жүйе* және *құрылым* терминдерінің аражігін ажыратуда маңызды. *Тұтастық* – әрбір элементтің, қасиет пен жүйе қатынасының бүтін ішіндегі орны мен қызметі және т.б. тәуелділігі. *Құрылымдылық* жүйені оның құрылымы, яғни жүйенің байланыстар желісі мен қатынастары тұрғысынан сипаттауға мүмкіндік тудырады. *Иерархиялық* жүйенің әрбір құрылымдық бөлшегі жүйе ретінде қарастырылуы мүмкін, бұл жағдайда зерттеліп отырылған жүйе одан да кең жүйе бөлшегі болып табылады.

Иерархиялық, көпдәрежелік, құрылымдылық құрылым, жүйе морфологиясы қасиеті ғана емес, оның мінез-құлқы да: жүйенің жекелеген дәрежелері мінез-құлықтың кейбір аспектілеріне негізделеді, ал тұтас қызмет оның барлық қыры мен дәрежелерінің өзара әсер нәтижесі болып табылады [4, с. 610].

Философияның теориялық қағидаларын тілдік қырынан қарау арқылы тіл мақсатқа бағытталған, өзгермелі, кеңейтілген жүйе деген қорытындыға келеміз.

Тілдің түрлі жүйелік-құрылымдық құрылымдардағы орнын В.Солнцев жан-жақты айқындаған.

Н.Мечковская тілді күрделі динамикалы жүйе ретінде айқындайды. Автор тілдің келесі белгілерін көрсетеді:

1. Тілдің өзгермелілігі –тілдің ішкі табиғатын ашатын қасиет.
2. Тілдік жүйе бейімделгіш, ол бір жағынан, жүйенің ашық сипатын білдірсе, екінші жағынан болуы мүмкін өзгерістерді адамның психофизиологиялық мүмкіндіктеріне қарай шектеу шекарасын белгілейді.
3. Тілдік жүйе өзін-өзі реттеуге қабілетті: жүйенің бір бөлігіндегі өзгерістер басқа ішкі жүйедегі өзгеріске себеп болады.

«Тілді күрделі динамикалы жүйе ретінде тану тілді жүйелі ұйымдастыру сипатындағы терең тілдік өзгерістер алдына үңілуге мүмкіндік береді. Бұл тәсіл жалпы тілдің даму үрдістерін анықтауға жол ашады. Ол үрдістер, біріншіден, адамның қатысымдық және танымдық қызметтерінің өзгермелі шарттарына

тілдік жүйенің бейімделуінен, екіншіден, тілдік жүйенің тілдің кейбір ішкі жүйесі мен дәрежелеріндегі корреляциялық өзгерістер арқылы өзін-өзі реттеуінен көрінеді» [5, с. 194-195].

Тілді жүйелік тәсілмен зерттеу қазіргі структурализмнің негізін салған Фердинанд де Соссюр мен Бодуэн де Куртенэ есімдерімен тығыз байланысты екені мәлім. Ф. де Соссюрше айтқанда, тіл «барлық бөлігі синхрониялық тұрғыдан өзара негізделген, зерттеуге болатын және зерттелуі қажет жүйе» [6, с. 120].

Құрылымдық лингвистиканың пәні ретінде өзара әсер етуші элементтер жүйесінің ішкі ұйымдасуы түріндегі құрылым қарастырылды. Бұл жағдайда тіл ұзақ уақыт бойы статистикалық кесте ретінде көрінді (Мысалы, Р.Карнап, Л.Ельмслев еңбектеріндегі құрылымның абсолюттенуі).

Философиялық интерпретациядағы құрылымдық әдістің негізі «кейбір қайта құру барысындағы инварианттылық қатынастар жиынтығы ретіндегі құрылымды анықтау» болып табылады. Құрылым объектінің «қаңқасы» емес, бір объекіден оның элементтерінің орнын ауыстыру және және басқа да кейбір симметриялық өзгертулер арқылы екінші, үшінші және сол сияқты объектілер алынуы мүмкін ережелер жиынтығы» [7, с. 657].

Структурализм тілдік жүйені субъектіден тіл құрылымының белгілер жүйесі ретіндегі санасыз, жасырын, терең механизмдерін барынша ғылыми объективті зерттеу мақсатында әдейі бөліп қарады. Бірақ кез-келген тілдік талдауды ойлау, сөйлеу қызметіне ие шынайы субъекті адамсыз жүргізу ақылға сыйымсыз. Зерттеушілер тек кейбір тілдік ұжымдардың ерекшеліктерін ғана емес, одан да кең тілдік жүйеге енетін «тіл қолданушысының жеке концептілік жүйесін» де [8, с. 4] қарастырады.

А.Комаров құрылымдық әдіс тілді аналитикалық талдау тәсілінің логикалық жалғасы деп орынды көрсеткен. «Тілдің құрылымдық тәсіліне қатысты тіл білімі ғылымындағы үлкен танымдық жетістік белгілі регреспен қатар жүрді. Соңғысы тілдік форманың абсолюттенуі мен гипостазиялануынан көрінеді. Компаративистика және структурализм бүтіннің маңызды құрылымдық бөлшегі ойлау мазмұнын экстралингвистикалық құбылыс деп алып тастады. Тіл ретінде талдауға ыңғайлы тілдік форма ғана түсіндіріле бастады. Бөлшекті бүтін ретінде таныған компаративистика мен структурализм метафизикалық тығырыққа тірелді» [9, с. 133].

Бүтін мен оның бөлшектері арасындағы өзара қатынас ерекшеліктерін түсіну үшін жалпы ғылыми еңбектерге жүгінсек, логикада анықталған нәтижелер бүтінге бөлшектердің қатынасы ретінде қарау әр бөлшектің ерекшеліктері мен бүтіннің мазмұнын анықтауға мүмкіндік бермейді. Құбылыстарды тектік-түрлік қатынастарға жіктеп, оның негізінде бүтінді құрайтын ортақ, ерекше және жекелік қасиеттерін анықтау сыртқы белгілеріне ғана негізделеді, олардың табиғи бірлігін ашпайды. Әрбір бөлшек айрықша форма немесе субъектінің тіршілік ету және даму тәсілі ретінде «өзіндік ерекшелікке» ие. «Бүтіннің даму үдерісі формалардың шығу бірлігі мен түпкі туыстықтан бөлек, сыртқы ұқсастық пен айырмашылыққа, сыртқы қарама-қарсылыққа қатысы жоқ. ... Шындығында, бүтін бөлшектердің өзара әсері емес, бүтін, нақты шынайы субъект ретінде өзін, өз табиғатын жасайтын формаларды тудыру және даму үдерісі» [10, с. 248].

Шынайы бүтінде бөлшектердің біреуі ғана негіз болып, басқа бөлшектердің табиғатын ашатындығы туралы ереже аса маңызды. Шынайы бүтіннің дамуы табиғаты жағынан бүтінге тең субстанциялық бөлшек формасында көрінеді. Бұл нақты бүтінді тану үдерісі, сәйкесінше, дамуынан бүкіл бүтін қалыптасатын субстанциялық бөлшекті табу болып табылады. Бүтіннің үнемі өндірістегідей қозғалысы және өзін-өзі өзгертуі өзінің басқа бөлшектерін тудыра отырып, өзін сақтап қалған бастапқы бөлшек қозғалысынан ерекшеленеді. Бұл бастапқы бөлшек әрбір өзгеріс сайын өзіне қарама-қайшыға айналып, бірнеше метаморфоздан өткеннен кейін өзінің бастапқы қалпына басқа, толықтырылған жаңа мазмұнда қайта келеді.

«Диалектикалық талдаудың негізгі танымдық міндеті заттың барлық қыры мен қасиеттерін тұтас бүтінге байланыстыратын негізді тауып, осы негізден дамиды бүтіннің заңдылықтарын анықтау болып табылады» [10, с. 213].

Бұл ойларға тілші ғалымдардың пікірлері де дәлел бола алады.

А.Кузнецова: «Тілдік жүйені талдауда зерттеудің атомистикалық тәсілі жарамайды. Бұл жағдайда тілдің кез-келген дәлелін оның жүйедегі басқа элементтермен қатынасы тұрғысынан зерттеу қажеттігіне негізделген әдістерді қолданған жөн», – деп баса айтады [11, с. 5].

Ф. де Соссюр: «Тілдік жүйе мүшелеріне қандай да бір дыбыстардың қандай да бір мағына беретін қарапайым байланысы ретінде қарау – үлкен

қателік. Мұндай жолмен жүйе мүшелерін анықтау – оны ол кіретін жүйеден алшақтату деген сөз, бұл жүйе мүшелерінен бастап, оларды бір-біріне қою арқылы жүйе құрастыруға болатындай қате көзқарасқа алып келеді. Дұрысында, жиынтық бүтіннен талдау арқылы оны құрайтын элементтерге жетуге болады» [6, с. 146].

Егер жүйе бөлшектері арасындағы байланыс мықты болса, онда жүйе ажырамайтындай болады. Тіл жүйесі, соның ішінде, оның ішкі лексикалық жүйесі сондай жүйеге жатады. Мұндай жағдайда логика ғылымы оларды бөлшектеуге емес, барынша жалпылық мәнге ие болып, қайта құрылатын ерекше субстраттық, құрылымдық бірліктерді іздеп, анықтауға бағытталады.

Жүйе ұғымын философиялық әдіснамаға сүйеніп, тек тілдік жағынан ғана емес, жүйелік қырынан да зерттеу қажет. Өйткені жүйе ретінде тіл өзінен кең жүйе құрамына енеді.

Лингвистикалық ойлардың әрі қарай даму перспективасы алдыңғы зерттеулердің нәтижелерін, соның ішінде лингвистикалық структурализм мойындаған, дау туғызбайтын жетістіктерін қазіргі тіл білімі үрдістерінде танымдық және антропоцентристік тұрғыдан қарастырып, кешенді жинақтау арқылы жүзеге аса алады. Сонымен қатар, басқа да жаратылыстану, дәл және гуманитарлық ғылымдардың нәтижелерін синтездеу қажет.

Әдебиеттерді талдау *жүйе* және *құрылым* терминдерінің аражігін ажыратуға мүмкіндік береді. *Жүйе* – өзара байланысты элементтердің (тілдік бірліктер) жиынтығы, *құрылым* – жүйеішілік байланыстар жиынтығы. Тілдік жүйенің негізгі бірлігі сөз болып табылады. Сондықтан да тілдің лексикалық жүйесін, оның құрамындағы бірліктердің құрылымдық байланыстарын зерттеу маңызды.

Әдебиеттер:

1. Гвишиани Д.М. Диалектико-материалистический фундамент системных исследований // Философские аспекты системных исследований: труды философского (методологического) семинара. – М.: ВНИИСИ, 1980. – С. 3-9.
2. Блауберг И.В., Юдин Э.Г. Системный подход: философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 613.

3. Арнольд И.В., Буга Н.Н. Вопросы теории системных отношений в лексике и ее межсистемные связи // Семантика. Стилистика. Интертекстуальность: сб. статей. – Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 1999. – С. 67-77.
4. Садовский В.Н. Система // Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 610-611.
5. Мечковская Н.Б., Плотников А., Супрун А.Е. Общее языкознание: Сущность и история языка: уч. пособие / под общ. ред. А.Е. Супруна. – 2-е изд., перераб. и доп. – Минск: Высшая школа, 1993. – 287 с.
6. Соссюр Ф. Труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1977. – 695 с.
7. Грецкий М.Н. Структурализм: философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 657-658.
8. Сулейменко Н.Е. Антропоцентрические аспекты изучения лексики: учебное пособие к спецкурсу. – Санкт-Петербург: Образование, 1994. – 86 с.
9. Комаров А.П. История лингвистических учений: учебное пособие. – Алматы: Издания АПИИЯ, 1993. – 144 с.
10. Диалектическая логика: категория сферы сущности и целостности / под ред. Ж.М. Абдильдина. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1987. – 542 с.
11. Кузнецова А.И. Понятие семантической системы языка и методы ее исследования. – М.: МГУ, 1963. – 59 с.

Рамазанова Алия Рамазановна

*Евразийский национальный университет имени Л.В. Гумилева, Нур-султан,
Казахстан 010008, Нур-султан, Казахстан
e-mail: alia_r1@bk.ru*

ДИСКУРС КАК ОБЪЕКТ ЛИНГВИСТИКИ

В конце XX века изучению такого явления, как дискурс, характерной чертой которого является междисциплинарность, посвятили свои работы многие исследователи. Благодаря всестороннему изучению дискурса ученым удалось определить соотношение дискурса и текста, дискурса и речи, а также решить ряд научных проблем, к числу которого можно отнести структуру, функции дискурса и т.д.

Будучи лингвистической категорией, дискурс тесно связан с такими понятиями, как речь и текст. Дискурс – сложный, многоаспектный объект исследования, изучению которого посвящены труды зарубежных ученых: Э.Бенвенист, З. Харриса, М.Фуко. Э Бенвенист понимал под дискурсом речь, присваиваемую говорящим, противопоставляя ее объективному повествованию[7]. Однако многие вопросы теории и анализа дискурса до сих пор остаются недостаточно изученными. Впервые понятия текст и дискурс разграничил Т.А. ванн Дейк в своем трактате « Стратегии понимания связанного текста» [8]. Позднее исследователи начали разграничивать текст и речь в контексте дискурса. Включив категорию ситуация, европейские лингвисты пытались дифференцировать взаимозаменяемые понятия текст и дискурс. Дискурс

трактовался как «текст плюс ситуация», а текст, соответственно, определялся как «дискурс минус ситуация»[9]. Некоторые ученые трактуют дискурс как интерактивный способ речевого воздействия[10].

Концептуальный анализ понятий текст и дискурс, применяемые в современной лингвистике, свидетельствует об их тесной взаимосвязи. В конце прошлого столетия анализ дискурса предстает как новое направление, именно в это время всесторонне исследуются различные аспекты. В целях развития анализа дискурса наибольший интерес представляют коммуникативный аспект

текста, а также прагматика текста. Стоит отметить, что анализ дискурса предполагает использование материала, методы и подходы других дисциплин. Таким образом, анализ дискурса вносит значительный вклад в развитие смежных дисциплин. Значительные предпосылки для анализа дискурса были созданы в теоретической, описательной и прикладной лингвистике. Именно в лингвистике этот термин впервые стал применяться в качестве самостоятельной категории. Принято считать, что термин дискурс ввел в научный лингвистический оборот бельгийский ученый Э. Бюиссанс в своей работе «Язык и дискурс», опубликованной в Брюсселе в 1943 г. Если лингвистический анализ текста при анализе дискурса имеет объектом фонетические, лексические, морфологические, синтаксические, текстообразующие особенности языковых единиц текста, если анализ коммуникативного процесса рассматривает такие единицы, как акт, ход, обмен, транзакция, речевое событие, то механизм их взаимодействия и взаимовлияния окончательно еще не определен [11,с.188]. В бинарную оппозицию «язык /речь» Бюиссанс включил третий член – дискурс, под которым подразумевается механизм перевода языка и формирования и бытования данного термина, так и объяснял это как условие формирования и бытования данного термина, так и неопределенностью места дискурса в системе категорий языка [8,с.153]. Представители различных наук дают свою трактовку термину дискурс, исходя из собственных исследовательских позиций термину дискурс, исходя из собственных исследовательских позиций. По мнению О.Ф. Русаковой, в настоящее время происходит формирование новой научной дисциплины – дискурсологии[12].

В.В. Виноградов и Г. О. Винокуров в своих трудах высказывает мнение о том, что дискурс вначале был сходен с термином функциональный стиль[13].

Как отмечает В.И. Карасик: «понятие «дискурс» стало шире понятие «язык» [14]. Дискурс является центральным моментом человеческой жизни «в языке». Б.М. Гаспаров дает языковому существованию следующее определение: «Всякий акт употребления языка – будь то произведение высокой ценности или мимолетная реплика в диалоге – представляет собой частицу непрерывно движущего потока человеческого опыта. В этом своем качестве он вбирает в себя и отражает уникальное стечение обстоятельств, при которых и для которых он был создан»[15,с.3]. К таким обстоятельствам относятся:

- 1) коммуникативные намерения автора;

2) взаимоотношения автора и адресатов;

3) всевозможные «обстоятельства, значимые и случайные»;

4) общие идеологические черты и стилистический климат эпохи в целом и той конкретной среды и конкретных личностей, которым сообщение прямо или косвенно адресовано, в частности;

5) жанровые и стилевые черты, как самого сообщения, так и той коммуникативной ситуации, в которую оно включается;

6) множество ассоциаций с предыдущим опытом, так или иначе попавших в орбиту данного действия [15, с.5].

Человеческий опыт органически включает этнокультурные модели поведения. Реализующиеся осознанно и бессознательно, а также находят многообразное выражение в речи и кристаллизуются в назначении и внутренней форме содержательных единиц языка.

Спозиции лингвистики речи дискурс – это процесс живого вербализуемого общения, характеризующийся множеством отклонений от канонической письменной речи. Отсюда внимание к степени спонтанности, завершенности, тематической связанности, понятности разговора для других людей. Моделируя разговорную речь, О.Б. Сиротинина противопоставляет

1) тексты, отвечающие всем признакам текстовой структуры (в качестве примера приводится рассказ, который неоднократно повторяется рассказчиком),

2) оборванные тексты, характеризующиеся незавершенностью, тематической аморфностью [16].

3) текстоиды (по И.А. Стернину), которые не имеют строго членения на части, принципиально не завершены, более спонтанны, чем другие виды текстов, рассчитаны на активного слушателя, тематические разъяты (темы возникают по ходу реализации текста) [17],

4) разговоры (по Н.А. Купиной) [18], в которых развитие темы прослеживается с трудом, а прямая диалогичность, т.е. смена ролей говорящего и слушающего, является обязательной,

5) дискурсы, являющиеся нетекстовой реализацией разговорной речи и отличающиеся нечеткостью деления на части, господством ассоциативных связей, полной спонтанностью и непонятностью для посторонних. [8, с173].

На начальном этапе исследования представляется необходимым

разобраться в ключевой терминологии, а именно поставить вопрос о значении понятия «дискурс». Определение дискурса является одним из

центральных и ключевых понятий, которое все больше привлекает внимание

современных ученых. Дискурс исследуется с разных сторон: данный термин

используется в философии, лингвистике, социологии, социолингвистике, психолингвистике, политологии и литературоведении. Однако важным считается рассмотреть дискурс именно с лингвистической стороны.

В начале XXI в. дискурс становится одним из самых часто употребляемых терминов новой антропоцентрической парадигмы (в переводе с фр. *discourse* – «речь»). В данном значении слово употреблялось

Ф. де Соссюром, а затем данный термин получил широкую известность во французской школе изучения дискурса, уходящую своими корнями в 1960-е годы. В основу данного исследовательского направления были положены идеи Э. Бенвениста, разграничившего план повествования и план дискурса.

Однако до сих пор не существует общепринятого определения дискурса, так как это явление считается сложным коммуникативным феноменом. Ранее Э. Бенвенист развил общее свойство языка, назвав это свойство «человек в языке», предложив таким образом во второй половине XX в. понятие антропоцентрической парадигмы языка. Благодаря этому стало возможным рассмотрение дискурса как функционирование языка в живом общении, как языка, «присваемого говорящим человеком» [Бенвенист, 2002].

В предложенном этой школой понимании дискурс – «эмпирический объект, с которым сталкивается лингвист, когда открывает следы субъекта акта высказывания, формальные элементы, указывающие на присвоение языка говорящим субъектом» [Serio, 1999: 27].

Р. Барт, также разграничивший понятие дискурса и текста, считал, что дискурс – «любой конечный отрезок речи, представляющий собой некоторое единство с точки зрения содержания, передаваемый с вторичными коммуникативными целями и имеющий соответствующую этим целям организацию, причем связанный иными культурными факторами, нежели те, которые относятся собственно к языку» [Барт, 2001: 17].

О многозначности понятия дискурс писал и П. Серио. Подчеркивая, что дискурс имеет множество применений, он рассматривал восемь дефиниций:

- 1) эквивалент понятия «речь» – любое конкретное высказывание (по Ф. де Соссюру);
- 2) единица, по размеру превосходящая фразу, высказывание в глобальном смысле; то, что является предметом исследования «грамматики текста», которая изучает последовательность отдельных высказываний;
- 3) воздействие высказывания на его получателя с учетом ситуации высказывания, что подразумевает субъект высказывания, адресата, момент и определенное место высказывания;
- 4) беседа как основной тип высказывания;
- 5) речь с позиции говорящего в противоположность «повествованию», которое разворачивается без эксплицитного вмешательства субъекта высказывания (по Э. Бенвенисту);
- 6) иногда противопоставляются язык и речь (*langue/ discours*) как, с одной стороны, система мало дифференцированных виртуальных значимостей и, с другой, как диверсификация на поверхностном уровне, связанная с разнообразием употреблений, присущих языковым единицам. Различается, таким образом, исследование элемента «в языке» и его исследование «в речи»;
- 7) система ограничений, которые накладываются на неограниченное число высказываний в силу определенной социальной или идеологической позиции; социально или идеологически ограниченный тип высказываний, например, «феминистский дискурс», который рассматривается не как отдельный частный корпус, а как определенный тип высказывания, который предполагается вообще присущим феминисткам;
- 8) предмет исследования анализа дискурса – разграничение

высказывания и дискурса, где *высказывание* – это последовательность фраз,

заклученных между двумя семантическими пробелами, двумя остановками в коммуникации, а *дискурс* – высказывание, рассматриваемое с точки зрения дискурсного механизма, который им управляет. Таким образом, взгляд на текст с позиции его структурирования «в языке» определяет данный текст как высказывание; лингвистическое исследование условий производства текста определяет его как «дискурс» [Serio, 1999: 25-27].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Алексеева М.С. Прецедентные феномены в интернет-рекламе предприятий ресторанного бизнеса: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. Нижний Тагил, 2009. 236 с.
2. Арутюнова Н.Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь. Гл. ред. В.Н. Ярцева. М.: Сов. Энциклопедия, 1990. 688 с.
3. Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс. Москва: Прогресс, 1990. 512 с.
4. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. М.: Языки русской культуры, 1999. 896 с.
5. Баженова Е.А., Протопопова О.В. Язык и стиль рекламы // Стилистический энциклопедический словарь. М., 2003. 637 с.
6. Барт Р. Лингвистика текста // Новое в зарубежной лингвистике. М.: Прогресс, 2001. Вып. 8. С. 422-449.
7. Белянин А.Б. Социальная реклама как коммуникативный ресурс управления: автореф. дис. ... канд. социол. наук: 22.00.08. М., 2007. 28 с.
8. Бенвенист Э. Общая лингвистика. М.: УРСС, 2002. 448 с.

Mowa, mowna komunikacja

Рамазанова Алия Рамазановна

*Евразийский национальный университет имени Л.В. Гумилева, Нур-султан,
Казахстан 010008, Нур-султан, Казахстан
e-mail: alia_r1@bk.ru*

ПОНЯТИЕ КЛЮЧЕВОГО КОНЦЕПТА КАК БАЗОВОЙ ЕДИНИЦЫ МЕНТАЛЬНОГО ЛЕКСИКОНА

Когниция как процесс познания стала предметом всесторонних научных исследований и задала новое направление научного знания. Так, Е.С. Кубрякова констатирует тот факт, что «уже сложились такие дисциплины, как когнитивная антропология, когнитивная социология и даже когнитивное литературоведение, т.е. почти в каждой гуманитарной науке выделилась специальная область, связанная с применением когнитивного подхода и когнитивного анализа к соответствующим объектам данной науки» [11, с. 10-11].

В недрах когнитивной лингвистики формируются относительно самостоятельные направления, в число которых И.А. Стернин включает следующие: *культурологическое* (Ю.С. Степанов), *лингвокультурологическое* (В.И. Карасик, С.Г. Воркачев, Г.Г. Слышкин, Г.В. Токарев), *логическое* (Н.Д. Арутюнова, Р.И. Павлинис), *семантико-когнитивное* (Е.С. Кубрякова, Н.Н. Болдырев, Е.В. Рахилина, Е.В. Лукашевич, А.П. Бабушкин, З.Д. Попова, И.А. Стернин, Г.В. Быкова), *философско-семиотическое* (А.В. Кравченко) [12, с.33-34].

Наиболее широко разработанными отраслями когнитивной лингвистики являются семантико-когнитивное и лингвокультурологическое. Одним из основных терминов метаязыка данных лингвистических направлений является термин «концепт».

Концептуализация трактуется в «Кратком словаре когнитивных терминов» (1996) как «один из важнейших процессов познавательной деятельности человека, заключающийся в осмыслении поступающей к нему

информации и приводящей к образованию концептов, концептуальных структур и всей концептуальной системы в мозгу (психике) человека» [13, с.93]

Взаимосвязь языка и мышления облекается в форму концептов, которые в бесчисленном своем многообразии отражают богатство внутренней и внешней жизни человека. Несмотря на сравнительно долгое бытование (со времен Средневековья), причем в разных значениях, термин «концепт», широко применяемый в современной лингвистике, имеет по-прежнему не менее широкое толкование. Среди многочисленных исследователей нет общепризнанного определения данного термина и единства мнений относительно критериев, определяющих это емкое научное понятие.

Свой вклад в становление и развитие лингвоконцептологии, а шире – когнитивной лингвистики, внесли А. Вежбицка, Р. Джекендофф, Дж. Лакофф, Р. Лангакер, М. Минский, Э. Рош, Ч. Филлмор, Дж. Фодор, Н. Хомский, У. Чейф, Р. Шенк, В.З. Демьянков, Д.О. Добровольский, Ю.Н. Караулов, А.Е. Кибрик, Е.С. Кубрякова, Д.И. Руденко, Р.М. Фрумкина, С.Х. Ляпин, З.Д. Попова, И.А. Стернин, А.П. Бабушкин.

В казахстанской науке основу для развития когнитивной лингвистики заложили в своих трудах такие ученые, как М.М. Копыленко, Э.Д. Сулейменова, А.Е. Карлинский, Х.Х. Махмудов, Н.И. Гайнулина, Б.Х. Хасанов, В.Н. Никитевич и др. Отдельные теоретические аспекты когнитивистики исследуют в своих работах Г.Г. Гиздатов (когнитивные модели речевой деятельности), З.К. Ахметжанова (теоретические проблемы концептологии, типология концептов), З.К. Сабитова (универсальное и уникальное в языковой картине мира), Б.С. Жумагулова (концепты как знаки культуры), Н.Г. Шаймерденова (когнитивная метафора на материале древнетюркских орхонских текстов), Ш.К. Жаркинбекова (языковая концептуализация цвета в когнитивном и лингвокультурологическом аспектах), В.С. Ли (пропозитивность как особая категория языка в когнитивно дискурсном аспекте), Н.М. Жанпеисова (теоретические аспекты репрезентации казахской и русской концептосфер в структуре языкового сознания билингвов) и многие другие учёные [14-21] [см. обзор 22].

Метаязык русского, а затем и казахстанского языкознания стал активно оперировать термином «концепт» с начала 1990-х годов (Логический

анализ языка. Культурные концепты 1991); лингвокультурологическое бытование данного термина нашло отражение в работах Д.С. Лихачева

(Концептосфера русского языка. 1993), В.В. Колесова (Концепт культуры: образ понятие – символ. 1992) и др.

Определяя суть рассматриваемого термина, ведущие русисты разграничивают такие явления, как понятие, значение, смысл, идея, ментальное образование, дискретная единица, ячейка культуры и др.

Так, например, по определению Е.С. Кубряковой, основоположника семантико-когнитивного направления, концепт – это «единица ментальных или психических ресурсов нашего сознания и той информационной структуры, которая отражает знание и опыт человека; оперативная содержательная единица памяти, ментального лексикона, концептуальной системы и языка мозга..., всей картины мира, отражённой в человеческой психике» [13].

С точки зрения логико-философских воззрений Н.Д. Арутюнова трактует концепт как понятие практической (обыденной) философии, возникающее «в результате взаимодействия таких факторов, как национальная традиция и фольклор, религия и идеология, жизненный опыт и образы искусства, ощущения и системы ценностей» [23, с. 3].

Представитель психолингвистического направления А.А. Залевская считает, что концепт – это «спонтанно функционирующее в познавательной и коммуникативной деятельности индивида базовое перцептивно-когнитивно-аффективное образование динамического характера, подчиняющееся закономерностям психической жизни человека и вследствие этого по ряду параметров отличающееся от понятий и значений как продуктов научного описания с позиции лингвистической теории» [24, с. 39].

В «Словаре констант русской культуры» Ю.С. Степанов представил культурологическое определение концепта: концепт – «это как бы сгусток культуры в сознании человека; то, в виде чего культура входит в ментальный мир человека. И, с другой стороны, концепт – это то, посредством чего человек – рядовой, обычный человек, не «творец культурных ценностей» – сам входит в культуру, а в некоторых случаях и влияет на нее» [9, с. 40-41].

В.И. Карасик с позиций лингвокультурологического направления характеризует концепты как «первичные культурные образования, являющиеся

выражением объективного содержания слов, имеющие смысл и поэтому транслируемые в различные сферы бытия человека, в частности, в сферы понятийного, образного и деятельностного освоения мира» [25, с. 102].

Концепт трактуется как знание, структурированное во фрейм (Телия 1996); как содержательная единица памяти, представляющая собой кванты структурированного знания (Бабина 1996); как мысленное образование, представление (Аскольдов-Алексеев 1997); как «алгебраическое выражение значения» (Лихачёв 1997); «многомерное идеализированное формообразование» (Ляпин 1997); как базовая когнитивная сущность (Ришар 1998); как ключевое слово культуры (Вежбицкая 1999); как «чистый смысл, первосмысл, первообраз, архетип, константа» (Колесов 2000); как инвариант значения лексемы (Рахилина 2000); как «сгусток культуры в сознании человека», «пучок» представлений, понятий, знаний, ассоциаций, переживаний, который сопровождает слово», «основная ячейка культуры в ментальном мире человека» (Степанов 2001); как «ментальная единица, отмеченная лингвокультурной спецификой и имеющая языковое выражение» (Воркачëв 2001); как «когнитивную структуру, погруженную в лингвокультурный контекст, то есть связанную с дискурсом» (Красавский 2001); как «квант знания», «семантический эмбрион», или «смысловый ген» значения языкового знака (Алефиренко 2003); как «представление о фрагменте мира» (Пименова 2003) и т.п. (обзор см. в: Воркачев 2001; Сорокин 2003; Болдырев 2002; Кубрякова 2004; Адонина 2007 и др.).

Все вышеперечисленные определения указывают на динамичный характер развития концептологии, многообразие методов ее изучения. Это обстоятельство требует от каждого исследователя четкого самоопределения относительно данного научного явления.

Вслед за З.Д. Поповой и И.А. Стерниным, мы понимаем концепт как «дискретное ментальное образование, являющееся базовой единицей мыслительного кода человека, обладающее относительно упорядоченной внутренней структурой, представляющее собой результат познавательной (когнитивной) деятельности личности и общества и несущее комплексную, энциклопедическую информацию об отражаемом предмете или явлении, об интерпретации данной информации общественным сознанием и отношении общественного сознания к данному явлению или предмету» [5, с. 34]; а также разделяем идею о дробности и многомерности концепта, в содержании которого

выделяются понятийные, ассоциативно-образные и эмоционально-оценочные признаки («слои», «компоненты») [2, с. 71; 3, с. 19-20; 9, с. 412 и др.]. Определение В.А. Масловой: концепт – «семантическое образование, отмеченное лингвокультурной спецификой и характеризующее носителей определенной этнокультуры, которое окружено эмоциональным, экспрессивным, оценочным ореолом» [26, с. 36], также считаем релевантным в рамках нашего исследования [27, с.128-131].

В нашем понимании концепт – это некое ментальное образование, включающее в себя все знания индивида относительно данного предмета или явления. Формирование концепта в сознании человека происходит в результате интеллектуального развития, приобретения жизненного опыта, чувственных, эмоциональных переживаний, влияния социально-исторических, культурных, этнических факторов. Концепт не имеет раз и навсегда заданной формы. Это подвижное многогранное образование, которое способно преломляться в сознании индивида в зависимости от его психологического, физиологического состояния, возрастных, социальных изменений, влияния на него тех или иных обстоятельств внутренней и внешней жизни и т.д. В своей совокупности концепты, наполняющие сознание носителя языка, представляют собой знание человека о себе и о мире. Это знание индивида, как правило, субъективно.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической системе языка. – Воронеж: Изд-во Ворон. гос. ун-та, 1996. – 104 с.
2. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2004. – 477 с.
3. Колесов В.В. Язык и ментальность – СПб.: Петербургское Востоковедение, 2004. – 240 с.
4. Пименова М.В. Введение в когнитивную лингвистику. – Кемерово, 2004 – 208 с.
5. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. – М.: АСТ: Восток – Запад, 2007. – 314 с.

6. Воркачѳв С.Г. Лингвокультурная концептология: становление и перспективы // Известия РАН. Серия литературы и языка. – М., 2007. – Т. 66. – № 2. – С. 13–22.
7. Лихачѳв Д.С. Концептосфера русского языка // Известия РАН. Сер. лит. и яз. – М., 1993. – № 1. – С. 3–9.
8. Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику: учеб. пособие. – М.:Флинта: Наука, 2004. – 296 с.
9. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – 824 с.
10. Картины русского мира: современный медиадискурс / З.И. Резанова, Л.И. Ермоленкина, Е.А. Костяшина и др.; ред. З.И. Резанова. – Томск: ИД СК-С, 2011. – 288 с.
11. Кубрякова, Е.С. Об установках когнитивной науки и актуальных проблемах когнитивной лингвистики / Е.С. Кубрякова // Вопросы когнитивной лингвистики. 2004а. – № 1. – С. 6-17.
12. Стернин И.А. Психолингвистика и концептология // Вопросы психолингвистики. 2005. – №5. – С. 33-41.
13. Краткий словарь когнитивных терминов / Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю.Г. Панкрац, Л.Г. Лузина / под общ. ред. Е.С. Кубряковой. – М.: Филологический факультет МГУ им. М.В. Ломоносова, 1996. – 245 с.

Күсембаева З.К.

Абай атындағы ҚазҰПУ-ң аға оқытушысы

Алматы, Қазақстан

ТІЛ МЕН ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИЕТТІҢ АРАҚАТЫНАСЫ

Академик Әбдуәли Қайдардың «Мәдениет жеке адамның басына тән қасиеттен басталып, бүкіл ұлттық менталитеті ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық сана, дүниетаным, салт-дәстүр, рухани-материалдық байлықтың бәрін түгел қамтитын өте күрделі ұғым» деуі мәдениетті тілмен байланыстыра зерттеудің маңыздылығын аша түседі. Тіл тек қарым-қатынас құралы ғана емес, ол ұлттық мәдениеттің негізгі нысаны, сондықтан мәдени негіздерге қызығушылық тілдің тамырларын терең зерттеуді қажет етеді.

Тіл мәдениеттің бір түрі болғандықтан, мәдениет оның ішкі мәні, тіл мен мәдениетті бөліп қарау мүмкін емес. Тіл адам танымының іздерін сақтайды, әлемді түсінуге тырысады, ұлт өмірі туралы жан-жақты ақпарат жинайды. Осы мәліметтерден әр ұлттың ерекшеліктерін көруге болады. Тіл - этникалық топтың барлық рухани және мәдени байлығының өзегі. Бұл дыбыс пен символдардың бірлігі ғана емес, сонымен бірге ең бастысы - мәдени сабақтастық құралы. Тілдің басты кумулятивтік ерекшелігі - ол ұлттың бүкіл мәні мен өмірін, дүниетанымы мен әдет-ғұрпын сіңіріп, ұрпақтан-ұрпаққа мұрагерлік мұра, қазына ретінде беріледі.

Адамзат мәдениеті, оның әлеуметтік мінез-құлқы және ойлау өрісі тілден тыс өмір сүрмейді. Әр халықтың мәдени ерекшеліктері оның ғасырлар бойы жасап келе жатқан тілінен көрінеді.

Зерттеушілердің айтуына қарағанда XIX-XX ғасырда тілдік философиялық ойлар тіл туралы бейнелі түсінікті «жеке адам (индивид) тілі», «тіл - жүйе» және «құрылым» дегеннен бастап, «тип», «характер», «ой кеңістігі», «рух үйі», сондай-ақ, «рух энергиясы», «рух белсендісі» деген бейнелілікке дейін көтерді.

Ал ғасыр соңында тілді зерттеу парадигмаларының ең басты бағыттарының бірі – антропологиялық парадигма. Бұл бағыт бойынша тілді кең мағынада адам сана болмысымен, яғни адамның ойы мен оның рухани жан

дүниесін сөйлейтін тілінен бөлмей тілдік әлеммен бірге тұтас қарау. Тілдің антропологиялық негізінде тіл өз ішінде емес, тіл адамның бір бөлігі іспеттес қарастырылады. Демек, адам тілдің иесі ретінде саналады. Ал тіршілік тұтқасы адамды адам деп тану тек оның сөйлейтін тілі арқылы ғана анықталады. Осы ойлар адамтанудың философиялық шешімдері ретінде танылады. Бұл ретте, тілге Гумбольдтша антропологиялық тәсілмен келу екені белгілі. Тілдегі антропоцентрлік бағыттар: когнитология, лингвосоциология, лингвопсихология, лингвоэтнология және лингвокультурология, яғни тіл арқылы мәдениеттану. Соңғысы жана арна – мәдениет пен тілдің байланысын зерттеу болып табылады. Гумбольдтық бағдар бойынша тіл – адам өмірінің барлық саласын дүниені танудан бастап, өмір тіршілігін тұтас қамтитын және оның заттық, рухани мәдениетін келер ұрпағына жеткізетін құрал. Олай болса, адамды тіл ішінде тану – оның бүкіл болмысын тану, өмір сүру, күн кешу сияқты қарапайым тіршілік ұстанымдарын білу .

Тіл мен мәдениет арақатынасы туралы мәселе өте күрделі, әрі жан-жақты. Сондықтан, бүгінгі таңда, бұл мәселеге қатысты бірнеше тұжырымдар қалыптасқан. Қазіргі уақытта лингвистика мәдениеттанудың жаңа бағыттарын тіл арқылы қалыптастырды, мысалы өлкетану, лингвистикалық және мәдениеттану, этнолингвистика, сіз тіл мен мәдениеттің байланысын бағдарлай аласыз, зерттеудің жаңа әдістері мен тәсілдерін көрсете аласыз.

Елді зерттеу бағыты әр ұлттың өзін-өзі тануымен этномәдени байланысты. Бұл әр түрлі ұлттардың тілдеріндегі соңғы оң әлеуметтік өзгерістердің, «мен кім екенімді, басқаларға қарағанда қандай артықшылықтарым бар» деген психикалық қасиеттерді жандандыру немесе оятудың нәтижесі.

Тіл - кез-келген құбылыс, зат есімдер адамдарды түсіну үшін қолданылатын коммуникативті функция арқылы бір-бірімен сөйлесетіндерге түсінікті.

Тіл тек қарым-қатынас құралы ғана емес, ол осы ұлтқа тән адам өмірінің материалдық және рухани мәдениетінің бастапқы қасиеттерін жинап, сақтай отырып, кейінгі ұрпаққа беріледі. Мұны тілдің кумулятивтік қасиеті деп атайды.

Тілдің тағы бір әлеуметтік функциясы - адамдардың әлеуметтік өмірде жеке тұлға ретінде, ұлт өкілдері ретінде қалыптасуы. Тіл бір адамның меншігі емес, мысалы, бүкіл ұлт, адамдар қазақ тілінде сөйлейді. Тіл арқылы бүкіл қазақ

халқы өмір туралы барлық ақпаратты жинады. Осы ақпарат көмегімен адамдар осы тілде сөйлейтін ұлттың өмірі туралы толық мәлімет бере алады.

Тіл бір адамның меншігі болмаса да, осы тілде сөйлейтін адам өз кезегінде өз халқының бүкіл табиғатын, өмірлік тәжірибесі мен дәстүрін игеріп, игере отырып, ұжымдық мәдениетке өз үлесін қосады. Тіпті ұрпақтары ана тілінде үйренген қасиеттерін отбасына жеткізуге тырысады және дәстүр жалғасуда. Осындай қасиеттердің арқасында ол ұлт өкілі ретінде тұлға ретінде сақталған. Бүгінгі таңда қазақ тілінің ұлттық тіл ретінде ұлттық, ұлттық дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды қалыптастырудағы екі даулы мәселелердің біріне айналуы рухани ұлт мәдениетінің алтын діңгегінің шайқалуына ықпал етті. Жоғарыда айтылғандай, тілдің кумулятивтік функциясы жеке адамнан жалпыға дейін жинақталса, ана тілінің әлеуметтік қызметі қаншалықты жоғары болатындығы белгілі болады. Егер қазақ тілінің бұрынғы әлеуметтік әлеуеті соншалықты күшті болмаса, бүгінде ұлттың мәдениетімен не болатыны анық. Ұлт мәдениетін сақтау тек ұлттың тілінің жиынтық функциясына байланысты.

Лингвомәдениеттану пәні 90-ыншы жылдардан бастап В.Н.Телия мен В.В.Воробьевтің бастауымен қалыптасты. В.Н.Телия: «Это та часть этнолингвистики, которая посвящена изучению и описанию корреспонденции языка и культуры в синхронном их взаимодействии» дей келе, оның негізгі мақсаттары этнолингвистиканың Н.И.Толстой ұсынған мақсаттарына сәйкес келетініне тоқталады.

Лингвомәдениеттанудың елтанудан және этнолингвистикадан өзіндік айырмашылықтары бар.

Біріншіден, тіл үйрету лингвомәдениеттану мен этнолингвистика пәндерінің мақсатына кірмейді. Мұнда ең бастысы, тіл мен мәдениеттің байланысы қарастырылады.

Екіншіден, лингвомәдениеттанудың зерттеу нысаны заттық және рухани мәдениеттің қазіргі ұлт қаңқасы ретінде көрінетін халықтық санада сақталған фразеологизмдердің түрлі дискурстық типтерде жүзеге асырылуын айқындау.

Үшіншіден, этнолингвистикалық бағыт фразеологизмдердің қалыптасуын тарихи реконструкциялау, яғни қалыптасуын тарихи диахрондық сипаттау болса, лингвомәдениеттану фразеологизмдердің қалыптасуын синхрондық талдаумен жүзеге асырады.

Сонымен, этнолингвистика мен лингвомәдениеттану мәдениет контекстіндегі фразеологизмдерді зерттеуде түрлі мақсаттары мен міндеттеріне қарай, алғашқысы екіншісінің негізгі фундаменти іспеттес болып танылады.

Жалпы, ұлттық деректерге сүйенетін лингвомәдениеттік талдау үшін мәдениет ұғымы ең негізгі болып табылатындықтан, ұлттық мәдени ерекшеліктерді қамтитын тұрақты тіркестерді талдап түсіндіруде осы мәдени негіздерге сүйену қажет. Өйткені тіліміздің көркем құралы болып табылатын тұрақты тіркестердің қай-қайсысының да пайда болуында терең тамырлы тарихы бар халқымыздың ұрпақтан-ұрпаққа мирас болған ежелгі мұралардың келбеті бары анық.

Сонымен, тіл – мәдениеттің феномені, ұлт мәдениетінің көрінісі. Ұлт өміріндегі күллі жағдайларды тіл қойма ретінде сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізеді. Лингвомәдениеттанудың зерттеу нысаны – ұлт тілінде сақталған халықтың басынан өткен тарихының көрінісі. Ол уақыт пен кеңістікке бағынбайды. Бұрынғы мәдени құндылықтармен таныса отырып, біз әр түрлі күй кешеміз. Сол кезеңге тап болғандай боламыз. Оған біз тек тіл арқылы талдаулардың нәтижесінде жетеміз [1].

Қолданылған әдебиеттер:

Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері / Ә. Қайдар –Алматы: Ана тілі, 1998. – Б. 13

Ф.Ф.Фортунатов Фортунатов Ф. Ф. Избранные труды, т. I—II. М., 1956

Язык оjcзусты і літэратура

К.пед.н. Старченко Г.Н.

Павлодарский педагогический университет, Республика Казахстан

НРАВСТВЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ В РАННИХ ПОВЕСТЯХ В. БЫКОВА

Война оказала решающее влияние на формирование личности Василя Быкова и стала центральной темой его творчества. Быков пришёл в литературу, чувствуя себя обязанным рассказать о том, насколько тяжела была минувшая война, «как нелегко давалась она нам – наша победа», какие героические усилия миллионов людей потребовались для того, чтобы добыть её в огне ожесточённых боёв. Первые рассказы, написанные на белорусском языке на военную тему «Смерть человека» и «Обозник», прозаик опубликовал в 1955 году. На остром внимании к сложным событиям и нравственным ситуациям построены и повести В. Быкова «Журавлиный крик» (1961) и «Третья ракета» (1962).

Постепенно определяется герой Быкова – это, как правило, молодой офицер или солдат с трагической фронтовой судьбой. Это не случайно, так как будущий писатель был реальным участником войны. «Приход в литературу В. Быкова, по сути, второе возвращение на войну, но теперь не с оружием в руках, а с пером», – отмечает Л.Н. Демченко [1,с.105].

Его произведения – не итог писательской фантазии, а реально описанные события самого тяжелого периода, который пережил народ в годы Великой Отечественной войны. «Мы были, – писал Быков, – солдатами или лейтенантами, соответствующим нашему чину оказался и наш опыт – опыт фронтовиков-окопников, сугубо солдатский опыт, который получили на войне миллионы» [2, с.603]. Этот «окопный», самый массовый, подлинно народный опыт был и выстраданным личным опытом писателя – вот откуда в прозе Быкова постоянное высокое лирическое напряжение.

Творчество Быкова питает чувство личной причастности к великой трагедии и великому подвигу народа. Он хотел воссоздать в своих книгах войну, какой она была на переднем крае, когда шёл ожесточённый бой за какую-то неизвестную высотку, в партизанских отрядах, сражавшихся не на жизнь, а на смерть с карателями и полициями, в белорусских сёлах, где бесчинствовали оккупанты. Юрий Бондарев писал: «Повестям Василя Быкова свойственны и натянутый нерв развития событий, и жёсткая динамичность; проза эта напоминает крепко сжатую стальную пружину – стремительно распрямляясь, развиваясь, она несёт заряд неиссякаемой энергии, что кажется, вместе с героями мы прожили целую жизнь, забыв о кратком времени знакомства с ними» [3, с.1].

Его произведения – это повести – излюбленный жанр прозаика, позволяющий наилучшим образом показать небольшие истории из судьбы героических людей. Выбранный автором жанр даёт ему возможность в небольшом временном пространстве (действие разворачивается в 2-3 дня) сосредоточить такие мгновения нравственной, духовной жизни, в которые герои решают для себя вопросы огромной важности. «Принимаясь за новую вещь, я знаю наверняка, что это будет повесть. Я не ощущаю тесноты в этом обжитом мною жанре. Я думаю, что это очень ёмкая форма прозы» [Цит. по: 4, с. 22].

Повести не однородны по своим художественным решениям. Поэтому в тех или иных случаях критика спорила с писателем, в других поддерживала его. В. Быков искал более точные способы изображения часто необычных военных историй. Нужно учитывать, что ни один эпизод не замкнут, не оторван от общего фронта.

Писатель раздвигает представления о героическом, о подвиге и долге. Подвиг в его произведениях многообразен, «он совершается людьми не только в смертельной схватке и бою, в сражении, но и в поединке со своей совестью, демонстрируя сопротивление «грозной силе обстоятельств», сохраняя перед лицом смерти человеческое в своём сердце и в душе» [1,с.108]. Каждая история,

рассказанная В. Быковым – это последние или многие преддрешающие в жизни героев дни и часы, это смерть, это отчаянная борьба с врагами.

В «Журавлином крике» (1961) все события осмыслены писателем в аспекте отношения героев к своему военному долгу. При исследовании характеров в структуру локальной повести (ограниченное пространство, краткое время действия) писатель вводит «принцип бинокля», приближенный непосредственно к читателю. Укрупнённый план видения героя позволяет выделить в характере главное. Принцип организации повести «Журавлиный крик» обусловлен целью – проанализировать мотивы поведения людей, героизма и трусости, колебания между долгом и страхом. В повести, состоящей из глав-новелл, посвящённых каждому из персонажей, раскрывается противоречивость, сложность внутренней жизни героев.

Цель Быкова – проникнуть в суть характера, постичь обстоятельства, выявить глубинную зависимость между характером и обстоятельствами. Он не рассматривает характер как данность, он ищет его корни, стремится определить его природу. Для него характер всегда включает в себе вопрос: от чего человек стал таким? Герои писателя существуют на границе жизни и смерти. С этой целью в «Журавлином крике» автор заставляет героев в ночь перед боем вспоминать либо рассказывать о своей прошлой жизни, и хотя сделано это однообразно, само направление авторской мысли, вне всяких сомнений, плодотворно.

Повесть «Круглянский мост» (1969) – первая партизанская вещь Быкова, которая заканчивается многоточием: мы не знаем, что будет с героем, как решится его судьба. События повести начинают разворачиваться только у самой цели, у моста. Четверо партизан должны взорвать небольшой деревянный мост. Кстати, автор даже не объясняет, чем он важен этот удалённый магистральный мост. Видимо, этой недомолвкой автор хочет резче обозначить своё внимание не к существу боевого задания, а только к отношениям между подрывниками. И отношения эти автор показывает так, будто нарочито были собраны в одну

группу четыре персонажа только для борьбы между собою. В сущности, эпизод словно намеренно оторван от всех действующих лиц партизанского отряда, чтобы разыграть психологическую драму, морально развенчать безжалостного жестокого, эгоистичного Бритвина, бывшего комроты.

Драма разыгрывается. Но разыгрывается столь заданно, обособленно, что в ней без достаточных мотивировок, устраняется всё мешающее автору создавать «психологический эксперимент» на тему «подлости». Казалось, отличным знатоком своего дела был подрывник, командир группы Маслаков. Но он отправляется уничтожить мост без всякой предварительной разведки. Просто так, наобум, на авось. Любой подрывник в его положении хоть пригляделся бы немного к местности да и к мосту подходил бы с осторожностью. Ничего этого Маслаков не сделал и, конечно, первым же был убит. Убит он здесь ещё и потому, что дальше не нужен автору для ситуации с обострением подлых страстей. Теперь командиром группы становится Бритвин, с самого начала вызывающий у читателя неприязнь.

Трудно было предвидеть, какую подлость совершит Бритвин. Но заранее видно: совершит. К группе пристал подросток из близкой деревни, сын полицая, но всеми силами души стремящийся к партизанам. Бритвин сообразил, как использовать Митю: его, возчика молока, он посылает с подводой на мост. Бидон вместо молока наполнен взрывчаткой. Бритвин заранее решил принести в жертву этого подростка. Всё получается по-бритвински: мост взорвали. Митя погиб.

На обратном пути с задания Стёпка Толкач постепенно понял, что произошло, запоздало разгадал коварный, изуверский план Бритвина и в ссоре едва не убил злодея. Как в начале, так и в конце повести Стёпка сидит в яме, ждёт суда. Бритвин подсылает к нему участника и свидетеля всех происшествий на задании Данилу Шпака уговорить Стёпку замять дело ложными показаниями. Однако Стёпка жаждет всё рассказать комиссару, а пока сидит под арестом в яме.

Таков сюжет. А к этому надо добавить: художественная реализация его противоречива. Не только Маслаков, о котором говорилось выше, но и Бритвин,

кадровый военный, старший лейтенант по армейскому званию, действует безграмотно. Ещё совсем не зная Митю, он отпускает подростка в деревню и тем самым ставит под угрозу тайну операции. Затянувшиеся поиски взрывчатки свидетельствуют только о том, что группа вышла на задание без подготовки, без запасных вариантов уничтожения моста. Будучи вблизи врага, Бритвин не соблюдает мер предосторожности.

Именно читателю предоставляется право «вершить» справедливый суд по законам высокой нравственности. Человечность и жестокие законы партизанской войны не противостоят друг другу – вот, что открывает эта повесть. В. Быков «разрабатывает моральные проблемы на военном материале» [5, с. 497].

Критик А. Бочаров отмечал: «В. Быков, как правило, ищет такие ситуации, где герои остаются один на один с совестью» [6, с.31]. Стёпка надеется на комиссара, на его прозорливость и чувство справедливости, автор же возникающий в финале повести вопрос адресует читателю. Он должен решить поставленную нравственную проблему.

В повести «Сотников» (1970) писатель ставит своих героев перед острейшей дилеммой: либо спасти свою жизнь, предав товарищей, либо погибнуть от рук гитлеровцев, в тылу которых они оказались. «Сотников» – философское произведение, в котором поставлены нравственные проблемы о смысле жизни, о духовной силе человека и о тупике бездуховности, о том, что остаётся от человека после смерти. В произведении Сотников и Рыбак противопоставлены друг другу, но это не примитивное противопоставление героя и предателя. Идея повести в обличении не предательства так такового, а нравственного компромисса, который может привести к предательству.

Вначале герои предстают перед нами как товарищи по партизанскому отряду, как единомышленники. Рыбак даже привлекает больше, чем Сотников, физической силой, удачливостью, жизненной энергией. Сотников отличается суровой категоричностью суждений, замкнутостью, аскетизмом. Читатель не

знает, как поведёт себя каждый из них в трудной, сложной обстановке. Без решающих испытаний неясно, на что способен каждый.

В «Сотникове» Быков ведёт повествование таким образом, что мы видим происходящее попеременно то глазами Сотникова, то глазами Рыбака. Принцип этот последовательно выдержан на протяжении всей повести. Автор нигде прямо не высказывает своего отношения к героям, но в конце повести мы чувствуем его презрение к Рыбаку, может быть смешанное с жалостью. Рыбак почти до самого конца, вплоть до гибели Сотникова не осознаёт себя предателем, не хочет им быть, но жаждет одного – выжить любой ценой. Жить хочет и Сотников, но для него существуют другие равновеликие ценности: гражданское сознание долга, человеческое достоинство, любовь к людям. Именно о них, о людях, попавших вместе с ним в беду, всё время думает Сотников, хочет спасти их, взяв всю вину на себя.

Рыбак же попав в трудное положение, как бы отстраняется от всех и прежде всего от своего товарища. Решив спасти себя, во что бы то ни стало, он смутно чувствует, что Сотников скоро умрёт. Так он становится палачом Сотникова сначала в мыслях, а потом на деле, помогая полициям вешать его. Сотников понимает, что другого выхода, чем достойно умереть, у него нет. Он погибает потому, что не подчиняется обстоятельствам. Гордая сила духа Сотникова противопоставлена физической слабости. Быков как бы утверждает своей повестью: физические возможности человека ограничены, но кто определяет возможности его духа?

Во всех повестях В. Быков настойчиво утверждает мысль о том, что главное в человеке – чувство долга и ответственности за свои поступки перед собственной совестью и людьми, которые рядом с ним, причастность к их судьбам. «Военные повести Василя Быкова остро современны. В них морально-этические проблемы – достоинство человека, гражданственность, совесть, честь – звучат как вполне современные, и помогают формированию характера человека...», – пишет критик И. Козлов [7, с. 271].

Таким образом, в своём творчестве В. Быков поднимает те глубинные пласты нравственной жизни общества и человека, которые и сейчас находятся в противоборстве мнений. В повестях писателя нет ни грандиозных танковых сражений, ни решающих операций. Автор изображает войну и человека на войне, в лучших толстовских традициях – без прикрас, без бахвальства, без лакировки, – какова она есть. В. Быков утверждает необходимость духовного и нравственного самостояния как единственный путь преодоления бесчеловечных обстоятельств войны.

Литература:

1. Демченко Л.Н. Литература народов Казахстана и стран ближнего зарубежья. Современный период: учебное пособие. – Алматы: ЭСПИ, 2021. – 212 с.
2. Быков В.В. Знак беды. Повести. – М.: Известия, 1986. – 624 с.
3. Бондарев Ю. О новых повестях Василя Быкова. Быков В. Дожить до рассвета. Обелиск // Роман-газета. – 1973. – № 24. – С.1.
4. Дедков И.А. Василь Быков: очерк творчества. – М.: Сов. писатель. – 1980. – 288 с.
5. Панков В.К. Время и книги. Проблемы и герои советской литературы 1945-1973 гг. – М.: Просвещение, 1974. – 529 с.
6. Бочаров А. Утверждая цельность личности // Вопросы литературы. – 1965. – №1. – С. 31-35.
7. Козлов И. // Литература великого подвига. – Вып. 2. – М.: Сов. писатель, 1975. – 271 с.

HISTORIA

Ogólna historia

Перизат Сайлау., ғылыми жетекшісі проф. Көкшеева З.Т

Ш. Есенов ат. Каспий технологиялар және инжиниринг университетінің

БАСТАУЫШ МЕКТЕПКЕ МҰҒАЛІМДЕРДІ ДАЯРЛАУДЫҢ ҚАЗАҚ ЖЕРІНДЕГІ ӘЛЕУМЕТТІК ЖАҒДАЙЫ (1917-1920 ЖЖ)

XX ғасыр басында Қазақстанда бастауыш сыныпқа мұғалім дайындау барлық саяси және әлеуметтік- экономикалық қиын жағдайда жүзеге асырылды: бұл жылдары Қазақстан Ресей отарлығында болды. Алынатын пайдалы бай қоры, қазақтың кең байтақ даласының шұрайлы жерлері, арзан жұмыс күші патша өкіметінің назарына алынған. Қазақстан Ресейдің жеңіл және ауыр өнеркәсібі үшін шикізат қоры болды. Қазақстанда орыстануға тарту және өскелең ұрпақты орыстандыруға ерекше көңіл аударылды. Осы мақсатта орыс-қазақ аралас мектептері ашылды. Бұл кезеңдерде қазақ балалары мектептер мен медреселерде оқытылды, оларды дін ғибадат қызметкерлері дайындаған. Қазақ тұрғындарының арасында сауаттылық деңгейін көтеру үшін белгіленген дәрежеде мүмкіндік жасалды және мектептер, тек қана Құранды оқытып қойған жоқ, жалпы білім беру циклындағы пәндерде оқытылды. Мысалы, 1904ж. бір ғана Маңғышлақ уезінде 67 мұсылман мектебі болды, онда 1003 оқушы білім алды. Патша өкіметінің мұсылман мектебіне кері қарым- қатынасына қарамастан, бәрі- бір, өмірдің өзі Қазақстанда халық ағарту мәселелеріне күштеп көңіл аударуға итермеледі. Ерекше маңызды оқиға, империялық саясат аясында халық ағарту саласында 3 жалпы мұсылмандық съезд болды, 1906 жылы тамызда дала өлкесінде халыққа білім беруді жақсарту жөніндегі толық бағдарламаны құрды:

1) ұлдарды және қыздарды міндетті оқыту мен барлық елді мекендерде бастауыш білім беру мектебін ашу;

2) оқытуды міндетті бір бағдарлама бойынша және ана тілінде негізгі араб ғарпінде жүргізу;

3) мектептің сипаты міндетті жергілікті басқару мекемелерінің қалалық молда өткізеді, ал басқару және бақылау- мұсылмандардың өздерінің қолында;

4) дін оқуы және әдебиеттік ана тілін міндетті енгізу;

5) мұғалім және оқушының құқықтары орыс мектебінің мұғалімдері мен оқушыларының құқықтарымен міндетті тең болу керек. Осы съездің шешімі Қазақстанда халық ағарту ісінің жетілдірілуіне мүмкіндік туғызды.

XX ғасыр басында патша өкіметі қазақ даласын белгілі бір білім жүйесіне келтіруге тырысты, бұл салада прогрессивті (үдемелі) қадамдар жасалынды: қазақ тілінде қазақ ұлтындағы ұлдар мен қыздарды міндетті оқытумен бастауыш білім мектептерін ашу, оқу орындарына бірыңғай оқу жоспары мен бағдарламаларын енгізу. Дейтұрғанмен, патша өкіметі тек бастауыш біліммен қазақ халқының біліміне шек қойды. Бұл ұлттық интелегенциялардың пайда болуынан, ұлттық сана- сезімнің өсуінен және патша өкіметіне қарсы қазақ халқының ұлт- азаттық қоғалысының көтерілуінен қорқуымен байланысты, ұлттық орта оқу орындарын жоқ қылуға әкеп соқты, сондықтан қазақ балалары орыс орта оқу орындарына оқуға мәжбүр болды.

Бұл туралы П.Инфантьева жергілікті тұрғындарды сипаттаған ашық растауын еске түсірсек: «Өзінің рухани қаблеттілігі бойынша қырғыздар (қазақтар) бай дарынды халықтардың санына жатады. Қырғыз өжет, өткір ойлы, әзілқой, қуатты; олар көңілді, ортаны және әңгімелескенді жақсы көреді... Қырғыздар арнайы білім құмар халық және барлық жаңалық түрлерін жақсы көреді, сондықтан барлық келген қонақтар олар үшін сол жылдары жаңа газеттер болып табылды және ол көп жаңалық хабарлаған сайын, ол ұнайды және тілектес. Ресей империясы басқа көшпенді халықтарға қарағанда Қырғыздардан білімді және мәдениетті адамдар шығуына икемді екенін білді. Бұл жағынан олар отырықшы татарлардың өзін басып озды, және бұл уақытта қырғыз даласында тек орта білімді ғана емес, жоғары білімді қырғыздарды да жиі кездестіруге болады және өзінің балаларының білім алуын құптайтын ұмтылыс қырғыздарда жылдан- жылға арта түсті».

Бұл ойды М.У Шалекеноте атап өтеді: «Ресей жаулап алғаннан кейін Орта Азияда қазақ халқы өкілдерінің орыс тілінде бастауыш, орта және жоғары білім алғандары аз болған жоқ. Олардың арасында атақты қазақ халқының ағартушылары мен қоғам қайраткерлері А.Құнанбаев, Ш. Уәлиханов,

Ы.Алтынсарин, А.Байтұрсынов, Т.Рысқұлов, С.Бабажанов, С. Сейфуллин, С.Асфендияров және көптеген басқалары болды».

Жоғарыда баяндалғандардың барлығы дала өлкесінде оқу орындарының дамуына ықпал жасады. Бұл кезеңнің негізгі маңызы, қазақ халқының ағарту ісін және оқу процесін жетілдіру жаңа әдісті оқу орындарының (джадидских) ашылуына ықпал жасады, идеалық жағынан демеуші қырымдық ағартушы Исмаил бей Гаспралы болды. «Жаңа әдісті» жақтаушылар мұсылман мектебінің реформасын жақтады, істің мәнісі оқу жоспарына діни емес пәндер (география, тарих, жаратылыстану, орыс тілі) және оқу процессіне оқытудың жаңа әдістерін пайдалануды қосумен бітті. 1900 жылдардың басында «жаңа әдісті» бөлек мектептер мен медреселер пайда болды. Түркістан қаласында 30 ескі әдісті мектептен 2 мектеп оқытудың жаңа әдісіне көшті, 1905ж. Перовск (Қызылорда) қаласында арнайы «жаңа әдісті» мектеп ашылды, бұдан кейін мұндай мектептер Верный, Семипалатинск, Ақмола, Петропавловск, Қостанай, Уральск, Ақтөбе қалаларында ашылды. Бұл мектептерге еуропалық білімнің элементтері енгізілді. Оқу процесінде жоғарыда көрсетілген мектептерде М.Дулатов, А.Бөкейханов, А.Байтұрсыновтың еңбектері пайдаланылды. Патша үкіметімен жасалған кедергілерге қарамастан білімге деген ынта зерттеу жылдарында бастауыш мектеп санының өсуіне апарды.

Қарастырылған жылдарда бастапқы мектептер санының артуы бастапқы мектептер үшін мұғалімдік кадрлар дайындау бойынша оқу орындарын жасауды талап етті. Ревалюцияға дейінгі Қазақстанда бастауыш мектептер үшін мамандарды дайындау мәселесі мұғалімдік семинарлар, педагогикалық кластар, педагогикалық курстар, мұғалімдік қазақ мектептері арқылы жүзеге асырылды.

Ұлы қазақ ағартушылары және қоғамдық қайраткерлері өз кезінде жоғарыда аталған оқу орындарын аяқтады. Дәл осылай , М. Дулатов - ірі қоғамдық және мемлекеттік қайраткер, ақын, жазушы, драматург, аудармашы, тарихшы, ғалым - ұстаз 1902 жылы Уфадағы «Ғалия» медресесінде педагогикалық курстарды аяқтап, бастауыш сыныптардың мұғалімі болып жұмыс жасады. С.Көбеев ауылдық және Қостанайдағы орысша-қазақша екі сынып педагогикалық мектепті бітірген. А. Байтұрсынов Орынборлық мұғалімдік семинарын, Ж.Аймауытов, М.Әуезов, К.Сатпаев Семей мұғалімдік семинарын, М. Жұмабаев, С. Сейфуллин , А. Сатпаев - Омбыдағы мұғалімдік семинарды бітірді. Халыққа белгілі білім қайраткері, ұстаз М. Жолдысбаев 1910

жылы Орынборда ауыл мектептері үшін дайындаған қазақ мұғалімдік мектебін бітірді. Қазақстанда әйелдердің қозғалысына қатысушы әйел, журналист, аудармашы, ғалым-ұстаз Н. Кұлжанова Орынбор қаласында мұғалімдік семинарды бітірді.

Ресейде мұғалімдік семинариялар ертерек ашылған болатын, ал Қазақстанда ХІХ ғасырдың екінші жартысында, сондықтан қазақтар Казанда және Омскіде оқығандығын ескеру керек. Батыс-сібір округінің Омбы қаласында 1872 жылы бірінші мұғалімдік семинария ашылды, ал 1902 жылы – Семипалатинскіде, одан кейін Орынборда (1909ж.), Ақтөбеде (1912ж.), Оралда, Верныйда (1913ж.), Ақмолада (1916ж.) ашылды. 1916ж. Қазақстанда мұғалімдік семинарда 25 қазақ оқыды. Революцияға дейінгі кезеңде (1883ж. бастап) мұғалімдік семинарияны бітірген қазақтардың барлық саны 300 адамнан аспады. Қазақстан аумағында сол жылдары жоғарыда айтылған оқу орындардың саны аз болды. Мысалға: 1909жылы Семипалатинск облысында тек қана бір мұғалімдік семинария жұмыс жасады, онда жүз шақты, Ақмола облысында екі жылдық педагогикалық курстың екеуі болды, онда оқығандардың барлық саны 49 курсант оқыды, ал мұғалімдік семинарда 67 адам оқыды. Мұғалімдік семинарияларда оқу мерзімі үш жылдық болды, ал революциядан кейін 1905 жылы төрт жылдық болды.

Өзінің жетілмегендігіне қарамастан, қарастырылып отырған кезеңдерде Қазақстан аумағындағы мұғалімдік семинариясы бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби деңгейін көтеруге мүмкіндік туғызды. Бұны дәлелдеуге негіз келесі факті: Революцияға дейінгі кезеңде Қазақстан аймағында мұғалімдер семинариясының аз ғана саны болды, онда бастауыш мектеп үшін барлығы 1214 мұғалім дайындалды, соның ішінде 29 қазақтар.

1 кесте – мұғалімдер семинариясы және оларда білім алушылар саны

Мұғалімдер семинариясының атауы	білім алушылар жалпы саны	мұғалімдер семинариясында білім алушылар қазақтардың саны
Түркістан мұғалімдер семинариясы	676	-----
Орынбор мұғалімдер семинариясы	103	-----

Ақтөбе мұғалімдер семинариясы	47	7
Верный мұғалімдер семинариясы	39	1
Ақмола мұғалімдер семинариясы	7	-
Орал мұғалімдер семинариясы	67	9
Семей мұғалімдер семинариясы	275	12
Барлығы:	1214	29

Бұл оқу орындарының мақсаты қазақ мектебіне жұмысқа болашақ мұғалімдерді дайындау болды. Мектеп қызметін патша өкіметі қатаң бақылады, бұл ұлттық оқу орны болғанына қарамастан оқу орыс тілінде жүргізілді. Жоғарыда аталған мектептердің оқу жоспары бойынша келесі пәндерді оқыды: магометандық дін оқуы (мұсылмандық дін оқуы), орыс тілі, математика, тарих, география, жаратылыстану, көркем жазу, сурет, педагогика, ән сабағы, қол еңбегі, гимнастика сабағы.

Бастауыш мектептің болашақ мұғалімдерін кәсіби дайындау педагогиканы, жекелеген әдістерді қосып (көркем жазу, бастауыш мектептерде оқытылатын оқу пәндерін оқытудың әдістері) оқыту кезінде жүргізілді. Бастауыш мектеп кластарына мұғалім дайындау жөніндегі оқу орындарының құрылуы бастауыш мектеп кластарына мұғалім кадрларға деген қоғамның талабынан шықты. Бұл кезеңдерде мұғалімдер білімі, ақылы және дағдысы әр түрлі деңгейдегі адамдармен жұмыс істеді: гимназия, мұғалімдік семинария және институттардың бітірушілерімен, өз бетімен оқығандармен. Білімге және кәсіби дайындыққа ие болуда олардың әр қайсысы қажеттілікті сезінді. Бұның барлығы бастауыш кластарға мұғалімдер дайындау жөніндегі оқу орындарының құрылуына итермеледі. Бұл мәселе тек мемлекетті ғана, барлық жұртшылықты толғандырды.

Бұл жайлы көрнекті ақын С.Сейфуллин былай деп жазды: Советтік билік орнағаннан бері Қазақстанда бірнеше рет айлық, бір айлық, үш және алты айлық курстар ашылды, оның көпшілігі мұғалімдерге арналды. Өйткені халық үшін сауатты адамдар дайындау керек болды. Халықтың сауатсыздықты жоюдың біз

үшін бастапқы сатылы маңызы болды. Олай болса, қазір Қазақстан үшін барлық басқа мамандықтар сияқты мұғалім мамандары да қажет. Біз бұны барлығымыз есте ұстауымыз керек».

Бастауыш мектеп кластарына мұғалім дайындау жөніндегі жаңа оқу орындарының құрылуының келесі себебі, біздің пікірімізше, мұғалімдерге деген талаптың өзгеріп, қоғамға қажеттілік пен мұғалімдік қызметтің әлеуметтік маңызға ие болуында. Әрбір тарихи этапта бастауыш кластарға мұғалім дайындау жөніндегі оқу орындарының даму жүйесі өрлеу жолы бойынша жүрді.

1. Бержанов К.Б. Педагогика тарихы. – Алма-Ата: Қазақстан, 1975
2. Мадин И.Б. Қазақстанда совет дәуіріндегі педагогикалық ой-пікірлердің дамуы.- Алматы: Мектеп, 1979.- 192б.
3. Сембаев А.И. История развития советской школы в Казахстане.Алм: Казучпедгиз, 1962
4. Храпченков Г.М. Школы Казахстана в начале XX века (1901-1917гг.): диссерт...А.,1963
5. Жанғабылов С.М, Школы Казахстана в начале XX века (1901-1917гг.)

PRAWO

Ekologiczne, rolne i agrarne prawo

Кадыров Айдар Дулатович

магистрант 1 курса

специальность: юриспруденция

Алматы Менеджмент Университет (Altau)

Сералиева Алия Мажитовна

кандидат юридических наук, ассоциированный профессор

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ОСОБЕННОСТИ ЗАЩИТЫ ГРАЖДАНСКИХ ПРАВ В

ГРАЖДАНСКО-ПРОЦЕССУАЛЬНОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Правовое государство не может являться без высокоразвитой и точно работающей правовой системы, способной объективно и эффективно защищать интересы общества. Вопросы совершенствования и развития законодательной защиты прав, свобод и законных интересов человека и гражданина в рамках гражданского судопроизводства на сегодняшнее время является особенно актуальным в современном обществе.

Основной задачей гражданского законодательства на основании ст. 4 ГПК РК, является: «защита и восстановление нарушенных или оспариваемых прав, свобод и законных интересов граждан, государства и юридических лиц, соблюдение законности в гражданском обороте, обеспечение полного и своевременного рассмотрения дела, содействие мирному урегулированию спора, предупреждение правонарушений и формирование в обществе уважительного отношения к закону и суду» [1].

Необходимо отметить, что правовое государство не может существовать без высокоразвитой и точно работающей правовой системы, способной объективно и эффективно защищать интересы общества. Как утверждено в п. 2 ст. 75 Конституции РК «судебная власть осуществляется посредством гражданского, уголовного и иных установленных законом форм судопроизводства» [2].

Давайте, рассмотрим изменения в положениях ГПК РК от 13.07.1999 года и действующего ГПК РК от 31.10.2015 года, связанные с институтом представительства.

В редакции ГПК РК от 13.07.1999 года ст. 59 предусматривала, что «представителями по поручению в суде могут быть следующие лица: адвокаты, работники юридических лиц - по делам этих юридических лиц, уполномоченные профессиональных союзов - по делам рабочих, служащих, а также других лиц, защита прав и интересов которых осуществляется этими профессиональными союзами, уполномоченные организаций, которым законом, уставом или положением представлено право защищать права и интересы членов этих организаций, уполномоченные организаций, которым законом, уставом или положением представлено право защищать права и интересы других лиц, один из соучастников по поручению других соучастников, *другие лица, допущенные судом по просьбе лиц, участвующих в деле*» [3].

В редакции ГПК РК от 31.10.2015 года ст. 58 предусматривает, что «представителями по поручению в суде могут быть следующие лица: адвокаты, работники юридических лиц, уполномоченные профессиональных союзов – по делам рабочих, служащих, а также других лиц, защита прав и интересов которых осуществляется этими профессиональными союзами, уполномоченные организаций, которым законом, уставом или положением предоставлено право защищать права и интересы членов этих организаций, а также права и интересы других лиц, один из соучастников по поручению других соучастников, *лица, являющиеся членами палаты юридических консультантов в соответствии с Законом РК «Об адвокатской деятельности и юридической помощи»*» [1,4].

Проводя сравнительный анализ двух законодательных актов - ГПК РК от 13.07.1999 года и ГПК РК от 31.10.2015 года, связанный с институтом представительства по поручению, можно наблюдать, что положение нового ГПК РК более эффективно направлено на реализацию конституционных прав, в частности: «право на судебную защиту» (п.2 ст. 13 Конституции РК), «право на получение квалифицированной юридической помощи» (п.3 ст. 13 Конституции РК), «право равенства всех перед законом и судом» (п.1 ст. 14 Конституции РК и п. 1 ст.13 ГПК РК) [2,1], а также на укрепление правового положения института представительства.

Также одним из немаловажных нововведений в ГПК РК, послужило исключение положений глав 27, 28 и 29, данные нормы были включены в новый законодательный акт (АППК РК) [5], что позволило ввести разграничение между частноправовыми и публично-правовыми спорами. Как отмечал заместитель руководителя Департамента по обеспечению деятельности судов при Верховном Суде РК Тукиев Аслан в интервью: «АППК регулирует процедуры рассмотрения споров, инициированных гражданами и юридическими лицами против тех, кто наделен в отношении их распорядительной функцией, властью. Именно физические и юридические лица являются слабой стороной в этом противостоянии. В этом дух и смысл проекта – нивелировать (компенсировать) неравенство сторон. Иными словами, – создать правовые механизмы и инструменты для сбалансированного и адекватного, современного регулирования административных процедур и публично-правовых споров» [6].

В действующем ГПК РК также введены такие терминологии как, «досудебный» и «внесудебный» порядок урегулирования вопроса. Данные положения являются обязательными перед возникновением гражданско-процессуальных правоотношений, эта норма предусмотрена пп. 1 п.1 ст. 152 ГПК РК, где установлено, что «судья возвращает ИСК, если истцом не соблюден установленный законом для данной категории дел или предусмотренный договором сторон порядок досудебного или внесудебного урегулирования спора и возможность применения этого порядка не утрачена» [1].

К внесудебному порядку урегулирования споров относятся: арбитражное разбирательство и медиация [7,8,9]. *Новеллой является изменения в Законе РК «О нотариате», связанные в наделении нотариусов правом совершения двух новых действий: проведении примирительных процедур, выражающихся в нотариальном удостоверении соглашения об урегулировании спора, а также совершении исполнительных надписей.*

Нотариальная деятельность создает стабильные правовые гарантии для охраны и защиты, обеспечения прав, законных интересов физических и юридических лиц. Исполнительная надпись является одним из важнейших правовых инструментов, способным обеспечить быстрое и эффективное разрешение требований бесспорного характера. В главе

14-1 Закона РК «О нотариате» прописаны нормы, предусматривающие совершение исполнительной надписи [10,11].

Перечень требований, по которым взыскание задолженности производится в бесспорном порядке на основании исполнительных надписей, также установлен и в ст. 135 ГПК РК, в том числе наряду с другими требованиями исполнительная надпись совершается на основании требования о взыскании задолженности по коммунальным услугам, взыскании арендных платежей [1].

Мы согласны, с академиком НАН РК, д.ю.н., профессором Сулейменовым М.К., что для развития институтов внесудебного урегулирования споров необходимо ввести следующие изменения:

1) предусмотреть в законопроекте диспозитивные положения, согласно которым соответствующий суд, в который обратились спорящие стороны, может либо самостоятельно назначить конкретного медиатора, либо просто отправить стороны на медиацию;

2) необходимо законодательно определить категории дел, по которым проведение медиации должно быть обязательным, например, это могут быть некоторые дела в сфере семейно-брачных правоотношений; дела в сфере административных правонарушений с участием несовершеннолетних; незначительные споры в сфере гражданских правоотношений и т.п.;

3) следует разработать и законодательно закрепить критерии для определения так называемых незначительных споров: семейные о разделе имущества, гражданско-правовые не выше определенной суммы и т.д.;

4) предусмотреть в законопроекте диспозитивные положения, согласно которым соответствующий суд, в который обратились спорящие стороны, может направить стороны не на медиацию, а в третейский суд (арбитраж), обязав их выбрать конкретный третейский суд (арбитраж) из списка, который должен быть в каждом суде [12].

Мы пришли к выводу, что особенности защиты прав граждан в гражданском судопроизводстве напрямую зависят от: качества юридической помощи, оказываемой в процессе реализации гражданам, права на судебную защиту; обеспечения доступности правосудия; повышения качественного

уровня исполнения судебных решений; повышения уровня правовой культуры – граждан.

Список сокращений:

ГПК РК – Гражданско-процессуальный кодекс Республики Казахстан.

АПК РК - Административный процедурно-процессуальный кодекс РК.

Список использованной литературы:

1. Кодекс РК от 31.10.2015 № 377-V «Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан» (с изм. и доп. по сост. на 10.01.2022) // <https://online.zakon.kz>.

2. Конституция РК (**принята на республиканском референдуме 30.08.1995**) (с изм. и доп. по сост. на **23.03.2019**) // <https://online.zakon.kz>.

3. Гражданский процессуальный кодекс РК от 13 июля 1999 года № 411-I (с изм. и доп. по сост. на 13.11.2015) (утратил силу) // https://online.zakon.kz/m/document?doc_id=1013921.

4. Закон РК от 5.07.2018 № 176-VI «Об адвокатской деятельности и юридической помощи» (с изм. и доп. по сост. на 01.07.2021) // <https://online.zakon.kz> .

5. Административный процедурно-процессуальный кодекс РК от 29.06.2022 № 350-VI // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2000000350>.

6. Тукиев А. «О новом виде судопроизводства рассказали в Верховном суде», «Zakon.kz», 14.10.2019 г. // <https://www.sud.gov.kz/rus>.

7. Закон РК от 8.04.2016 № 488-V «Об арбитраже» (с изм. и доп. по сост. на 21.01.2019) // <https://online.zakon.kz>.

8. Закон РК «О медиации» от 28.01.2011 № 401-IV (с изм. и доп. по сост. на 20.12.2021) // <https://online.zakon.kz> .

9. **Сералиева А.М. Основы медиации: Учебное пособие.** - Алматы: Альманах, 2017. - 133 стр. ISBN 978-601-7900-71-7.

10. Закон РК от 14.07.1997 № 155-I «О нотариате» (с изм. и доп. по сост. на 12.01.2022) // <https://online.zakon.kz>.

11. Каракузиева С.О. Исполнительная надпись. Упрощенное производство и примирительные процедуры // <https://online.zakon.kz>.

12. Сулейменов М.К. Внесудебное урегулирование споров в Казахстане: проблемы теории и практики // <https://online.zakon.kz>.

CONTENTS

EKONOMICZNE NAUKI

Ekologiczne i meteorologiczne problemy dużych miast i przemysłowych stref

Тkachenko S.A. , Potyshniak O.M. , Poliakova Yevheniia FEATURES OF TRANSPORT CONTROL SYSTEMS OF ENGINEERING PLANTS 3

Залесский Б.Л. ВИТЕБСКАЯ ОБЛАСТЬ: УЗБЕКСКИЙ ВЕКТОР ПАРТНЕРСКИХ СВЯЗЕЙ 6

Залесский Б.Л. ИНДИЙСКОЕ НАПРАВЛЕНИЕ БЕЛОРУССКИХ РЕГИОНОВ 10

Regionalna gospodarka

Муханова А.Е., Жакыпов А ХАЛЫҚТЫ ӨЛЕУМЕТТІК ҚОРҒАУ ЖҮЙЕСІН ЖЕТІЛДІРУ 14

Rozporządzenie stan gospodarki

Убайтжанова Н.М. , Ермекбаева Д. Д, Спанов М. У. ОЦЕНКА СОСТОЯНИЯ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ РК В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ. 17

Ewidencja i audyt

Бердыбаева А.М., Разливаева Л.В. ПРОИЗВОДСТВЕННЫЙ УЧЕТ КАК СОСТАВНАЯ ЧАСТЬ УПРАВЛЕНЧЕСКОГО УЧЕТА 24

Тенчурина С.Р., Хасенова М.Е. ПРИЗНАНИЕ И ОЦЕНКА НЕМАТЕРИАЛЬНЫХ АКТИВОВ НА ПРЕДПРИЯТИИ 29

FILOZOFIA

Socjalna filozofia

Геранина Г.А. ФИЛОСОФИЯ ОБРАЗОВАНИЯ ДОСОКРАТИЧЕСКОГО ПЕРИОДА 34

FIZYCZNA KULTURA I SPORT

Fizyczna kultura i sport : problemy, badania, propozycje

Діщенко Д. В., Петрушин Д.В. ФІЗИЧНА ПІДГОТОВКА СПІВРОБІТНИКІВ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ..... 43

FILOLOGICZNE NAUKI

Султаниязова И.С., Баймолдина А. ҚАЗАҚ ТІЛІ ПӘНІНДЕ ОҚУШЫ ТҮЛҒАСЫН ДАМЫТУҒА БАҒЫТТАЛҒАН ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР 46

Султаниязова И.С., Боранбаев Д.С. Қ. ЖҰМАДІЛОВ РОМАНДАРЫНЫҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ 54

Teoretyczne i metodologiczne problemy badania mowy

Султаниязова И.С., Жумагалиева А.Н. ЛЕКСИКАДАҒЫ ҚАРАМА-ҚАРСЫЛЫҚ ҰҒЫМЫНЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	60
Султаниязова И.С., Досалы Л.К. ТІЛДІК ЖҮЙЕНІҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	68
Рамазанова А.Р. ДИСКУРС КАК ОБЪЕКТ ЛИНГВИСТИКИ.....	75

Mowa, mowna komunikacja

Рамазанова А.Р. ПОНЯТИЕ КЛЮЧЕВОГО КОНЦЕПТА КАК БАЗОВОЙ ЕДИНИЦЫМЕНТАЛЬНОГО ЛЕКСИКОНА	81
Кусембаева З.К. ТІЛ МЕН ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИЕТТІҢ АРАҚАТЫНАСЫ	87

Język ojczysty i literatura

Старченко Г.Н. НРАВСТВЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ В РАННИХ ПОВЕСТЯХ В. БЫКОВА	91
--	----

HISTORIA

Ogólna historia

Перизат Сайлау., Көкшеева З.Т. БАСТАУЫШ МЕКТЕПКЕ МҰҒАЛІМДЕРДІ ДАЯРЛАУДЫҢ ҚАЗАҚ ЖЕРІНДЕГІ ӘЛЕУМЕТТІК ЖАҒДАЙЫ (1917-1920 ЖЖ).....	98
---	----

PRAWO

Ekologiczne, rolne i agrarne prawo

Кадыров А. Д., Сералиева А.М. ОСОБЕННОСТИ ЗАЩИТЫ ГРАЖДАНСКИХ ПРАВ В ГРАЖДАНСКО-ПРОЦЕССУАЛЬНОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН.....	104
CONTENTS.....	110

293004
293154
293187
293094
293156
293058
293076
287378
293119
292615
292618
292616
292621
293031
293030
293155
293012
293172
293099